

ואנדה וינציגסטר

זכרונות

ספר ואנדה וינציגסטר

(21 בינואר 1934 - 25 באוקטובר 2010)

חלפו חמש שנים מאז הסתלקה מאיתנו ואנדה, אישתי ואמנו האהובה. לפנינו ספר לזכרה ובו מעט מזכרונותיה, דברי הספד שנאמרו עליה ותמונות שונות. אין בכוונתנו לסכם באמצעות ספר זה את קורות חייה, את מכלול יחסיה אל האנשים שהיו קרובים לה ואת יחסי האנשים הללו אליה. איננו יכולים ואיננו רוצים לעשות זאת: אילו רצינו לא היינו יכולים, שהרי היו לה, לוואנדה, חיים מלאים, דינאמיים ומורכבים מכדי שישוכמו בספר זכרון. יתר על כן: גם אילו היינו יכולים לא היינו רוצים לסכם את חייה בספר הזה, ובוודאי לא כחלוף חמש שנים בלבד מאז מותה. שכן, אף שאנו אנשים מציאותיים, שאינם שוגים באשליות או באמונות-שווא, לכל אחד מאיתנו ברור שבמחשבותינו וברגשותינו ממשיכה ואנדה לחיות עמנו, יום יום ושעה שעה.

ובכל זאת, אם לא במיוחד לנו עצמנו נחוץ ספר הזכרון, אזי לילדים, לנכדים ולנינים, שעוד יולדו בבוא העת, וכמובן גם למכריה של ואנדה המוקירים את זכרה. הספר שלפנינו נועד לשמר מפני השכחה מעט מזכרונותיה ומן הדברים שנאמרו על-אודותיה בלוויה ובאזכרה. "וְלֹא יִדְעוּ רִגְבָּיִם מֶה בְּתוֹכָם", אמר יהודה הלוי בשיר קינה, אבל אנחנו הרי יודעים בהחלט וזוכרים, ומבקשים שמעט מזה יונחל גם לבני הדורות הבאים שלנו, לבני משפחה ולחברים.

רישום הזכרונות שלהלן מבוסס על העדות שמסרה ואנדה בפני אנשי "יד ושם" בקיץ לפני יותר משש שנים (19 ביולי 2009) ועל דבריה שהוקלטו בעת טיול שורשים שערכנו בפולניה לפני יותר מתשע שנים (תחילת אוגוסט 2006). הדברים שאמרה ואנדה בהקלטות הללו תומללו על-ידי אחיינה, צבי טאובר, הפכו לטקסט כתוב, עברו עריכה לשונית וכך הם מופיעים כאן. עם זאת, ראינו לנכון לשבץ בין הפסקאות מספר היגדים ישירות מן ההקלטות, ללא עריכה, כפי שנאמרו מלה במלה בשפה המיוחדת רק לוואנדה, ובכך לנסות לשמר משהו מן הארומה המקורית של הדברים.

עיקר דברי העדות שנמסרו ל"יד-ושם" נסבים מטבע הדברים על תקופת השואה. ואנדה, שבתחילת מלחמת העולם השנייה היתה ילדה בת חמש ועם סיום הכיבוש הגרמני במחוזות מזרח פולניה היתה בת עשר, שייכת בעצם לדור הצעיר ביותר של יהודים שעברו את אימי השואה והם מסוגלים לזכור אותם ולהעביר את זכרונותיהם באופן מסודר לבני הדורות הבאים, כפי שאכן עשתה גם במפגשים שקיימה עם ילדי הכיתות של נכדיה המבוגרים יותר. ואנדה נמנית גם עם מתי המעט שהצליחו להנצל מן המוות בהמלטה כילדה מן הרכבת שהובילה לאושוויץ בשלהי המלחמה (סוף יולי 1944) את הטרנספורט האחרון של יהודי בוריסלאב.

מעט מן הזכרונות של ואנדה מוקדש לתאור חייה בפולניה שלאחר המלחמה - בעיר ואלבז'יץ, בתקופות לימודיה בפקולטות להנדסה במס-גרות ה"פוליטכניקה" של ורוצלאב ושל וארשה - לתאור עלייתה ארצה, הקמת המשפחה והולדת הילדים. הילדים והנכדים של ואנדה, אישתי ואמנו, נתפשו בעיניה תמיד כגילום הממשי, הוויטאלי והמוחשי ביותר של נצחון החיים והתגברותם על האסון הנורא ביותר שהושת על בני המין האנושי מידי בני-אדם זולתם - השואה של יהדות אירופה, אשר חוותה בעת ילדותה.

מטבע הדברים נשארו תמונות מעטות ביותר של ואנדה מן השנים שלפני המלחמה - נשארו בעצם רק שתי תמונות, שנשמרו במחבוא אצל דודתה. כהיפוך מסויים לדברי הזיכרונות העולים כאן, הנסבים בעיקר על תקופת המלחמה, מתארות התמונות המופיעות בספר שלפנינו בעיקר את החיים של ואנדה בתקופות שלאחריה: תחילה בפולניה, בהיותה תלמידת ביה"ס היסודי, ביה"ס התיכון וחניכה בשומה"צ בוואלבז'יץ; עם תום לימודיה בביה"ס, מאחר שבקשתה לעלות ארצה נדחתה, נעשתה ואנדה תלמידת הנדסה לתואר ראשון בוורוצלאב ולתואר שני בווארשה: אישה צעירה המנהלת אמנם חיי לימודים ועבודה וקשרים חברתיים במקום מושבה, אבל מתכננת כבר לעלות ארצה ולבנות את חייה הבוגרים בישראל. חלק גדול של התמונות מתאר כמובן את החיים של ואנדה בארץ - את בני המשפחה הקרובה, בהיותה רעיה לשמעון, אם לענת, רונן ויפעת, וסבתא לליעד, מִיָּה, יותם, גלי ומאיה; קריירה מלאה של עבודה, בהיותה מהנדסת בעריית ת"א עד צאתה לגמלאות; הקשרים עם בני המשפחה האחרים והקשרים ההדוקים שרקמה עם חברים וחברות; הטיולים השונים, לרבות

נסיעות לחו"ל, שקיימנו עמה; העיסוק המתמיד שלה בתרבות וערכיה: אמנות פלסטית, מוסיקה, הרצאות אקדמיות בנושאים שונים ומגוונים.

לואנדה היתה כוונה לעבות את רישום זכרונותיה מתקופת השואה בפרטים נוספים, לעגנם בנתונים של עובדות היסטוריות שבתשתית הארועים והח-ויות המתוארים על-ידה, ולפרסם את הדברים כספר של ממש. הארועים והחויות המתוארים על-ידה הם לכאורה אישיים, אבל המשמעויות שלהם חורגות בהחלט מן העניין הפרטי והמיוחד ונעשות כלליות, הן בהיבט היהודי והן בהיבט האנושי הרחב יותר. גם מבחינה חשובה זאת יש ערך לפרסום הזכרונות של ואנדה, ואף שלא נערכו ממש במתכונת של ספר עשויים דבריה לרתק גם קורא שלא הכירה באופן אישי.

כשחשבה ואנדה לגשת אל מלאכת העריכה של זכרונותיה והכנת הדברים לפרסום, כבר נכרו סימני המחלה הממארת, ותופעותיה הקשות לא אפשרו לה לערוך את הספר. אבל עוד קודם לכן, לאחר ביצוע הקלטת עדותה לפני יותר משש שנים, ביודעה שסוף סוף העבירה באופן מסודר מסמך ובו תאור של עיקר קורותיה וקורות משפחתה בתקופת השואה, אמרה - בהומור האופייני לה, המהול תמיד בנימה של רצינות - "עכשיו אני יכולה למות בשקט". הספר שלפנינו הוא גם בבחינת מימוש מעט של כוונת ואנדה לפרסם את זכרונותיה.

יהי זכר אישתי ואמנו האהובה ברוך!

שמעון, ענת, רונן ויפעת

אוקטובר 2015

בֹּרִיסְלָאב - שידועה היתה בבארות הנפט שבסביבתה

ואנדה וינציגסטר

זכרונות

לפני פרוץ המלחמה

/ א

העסק שניהל אבי, חיים זֶוְבֶל. העסק המשפחתי היה מכלול של מסבאה, מסעדה ובית-קפה גם יחד - "שִׁינְק" בלעז. כשגדלתי, הבנתי שהעסק הזה היה שייך בעבר לאדם בשם הָרְמָן צוֹרֶן, שכנינו אותו "אדון צורן", בעלה לשעבר של אמי, סימה-תרצה. האיש הזה נפטר מסרטן בסוף שנות העשרים, בהותירו אלמנה ושני ילדים. אבי התחתן עם האלמנה ומשואין אלה נולדתי אני.

נולדתי בשנת 1934, בעיר בֹּרִיסְלָאב [Boryslaw] - עיר קטנה לרגלי הקרפטים במחוז גליציה (אז פולין, כיום אוקראינה), שידועה היתה בבארות הנפט שבסביבתה. אוכלוסיית העיר היתה מעורבת למדי; היו בה פועלים והיו בה גם אנשים עשירים, שהצליחו בדרך-כלל בעסקי הנפט שלהם.

אני זוכרת שגרנו בבית שהיה צמוד למבנה שבו

אני - ילדה בת 4 - מהלכת במגרש הזה בין דוודים ישנים וקורות ברזל

היתה לי אחות, גדולה ממני שבע שנים, ואח, שאני חושבת שאפילו יותר, אולי היה יותר גדול. אולי תשע. אמא היתה עסוקה בעסק; אבא כמובן. ואני זוכרת שקיבלו איזו מטפלת בשבילי, שהיא היתה גרמניה מגרמניה, אמיתית, "רייכסדויטש". [...] מה שאני זוכרת מילדות, שגרנו על יד מגרש של ברזל ישן - איך קוראים לזה, גרוטאות - ומאוד אהבתי שמה לשחק. והייתי - אני זוכרת - שהייתי הולכת לגן עברי, שהיה בעיר. אחותי, אחרי בית-ספר נורמאלי, הלכה לבית-ספר עברי. ואני הלכתי בתקופה קצרה כנראה לגן עברי, שמורה, קראו לה "גברת", ואני חשבתי שזה שם שלה. למדנו, למדנו לשיר. ב-39... עוד לא. אבא חיים זיבל; אמא סימה-תרצה. מבית היא יצאה מדרוהוביץ, שזאת עיר צמודה.

שני הילדים של אמי מנישואיה הראשונים היו אחותי ואחי: אחותי - ז'ופיה, אשר כינינו אותה ז'ונקה - היתה מבוגרת ממני בשבע שנים; אחי - וולף, שכינינו אותו וולק - היה מבוגר בכשנתיים מאחותי ובכתשע שנים ממני. אמי ואבי עבדו כל היום בעסק המשפחתי, ולפיכך שכרו מטפלת עבורי. זאת היתה בחורה גרמניה, Reichsdeutsche, אשר הגיעה לבוריסלאב מגרמניה עצמה ושמה אָנה פֶּרְנֶקְרֶפֶרְגֶּר. עם היוולדי קראו לי פנקה (פֶּנְצֶ'ה), על-שם אחת הסבתות שהלכה לעולמה (השם ואנדה ניתן לי כבר לאחר המלחמה, בבית-הספר היסודי בעיר דרוהוביץ').

אני זוכרת שבית המגורים שלנו שכן ליד מגרש של גרוטאות ברזל, מקום שאהבתי לשחק בו. יש בידי תמונה, ובה אני - ילדה בת 4 - מהלכת במגרש הזה בין דוודים ישנים וקורות ברזל. בילדותי, עוד לפני פרוץ המלחמה ב-1939, הלכתי תקופה

אבי נולד בכפר ליבֹּכֹרָה [Lybokhora], סמוך לעיר סְטְרִי [Stryi] שבגליציה. סבי, האב של אבי, גר שם. אני זוכרת שאת הכפר הזה חצה נהר. היינו נוסעים אליו מידי קיץ למעין נופש, והיה לנו נחמד. סבתי, אם אבי, כבר לא היתה בחיים. עם סבא גרה דודתי, מרים (שנספתה אחר-כך בשואה). סבי היה אדם מיוחד: עטור זקן, אדם שאיכרי הסביבה - אוקראינים בדרך-כלל - אהבו והעריכו מאוד.

אמי, סימה-תרצה לבית קימלהיים נולדה בעיר דרוהוביץ' [Drohobycz], עיר שכנה לבוריסלאב,

ואנדה בת שנתיים - שלוש

בבית גרה עמנו גם סבתא. היתה זאת אמו של האדון צורן

ממש צמודה לה, ובה פעלו בתי-זיקוק לנפט שהופק בסביבה. את זקני מצד אמי - סבי (מש' קימלהיים) וסבתי (ממש' ברגר במוצאה) - לא הכרתי. הם הלכו לעולמם טרם נולדתי. לאמי היו אחיות, ובמיוחד אני זוכרת את הצעירה שבהן - רָצ'קה. היא היתה מבקרת תכופות בביתנו ונהגה לטפל בי. אני זוכרת שלקחה אותי לביקור אצל חברותיה; הן תפרו לי מידי פעם בגדים, ובהם מעיל כחול שהיה לי לכסות גם אחר-כך, בתקופת המלחמה.

בבית גרה עמנו גם סבתא. היתה זאת אמו של האדון צורן, בעלה הראשון של אמי. סבתא זו העדיפה לגור עמנו, בביתו של אבי (שכאמור לא היה בנה), מאשר אצל בניה ובנותיה. היא היתה

סבתא של אחותי ואחי, לא שלי, ועם זאת היא היתה לידידי סבתא בהא הידיעה. אינני זוכרת מה היה שמה, ואפשר שמעולם לא ידעתי מהו; קראתי לה "סבתא", והיא היתה לי דמות מופת של אישה סבה, סבתא אמיתית שכזאת, אשר כיום כבר אי אפשר למצוא כמותה. אבי כיבד אותה מאוד, ואני זוכרת שנהג להביא לה מתנה בכל פעם שחזר מנסיעת קניות של סחורה מיוחדת בעיר המחוז לבוב (Lwow).

בבוריסלאב היתה קהילה יהודית, כבכל הערים הקטנות שבגליציה. אנשי האינטליגנציה רכשו השכלתם בדרך-כלל באוניברסיטה של לבוב, כל עוד זה התאפשר. לכשהתמעטו מקומות הלימוד שהוקצו ליהודים, בשל ה-numerus-clausus,

נהגו יהודי הסביבה ללמוד באוניברסיטאות של צ'כוסלובקיה השכנה.

אפשר לומר שמשפחתנו היתה מסורתית במידה רבה, אך לא דתית אדוקה. בערבי-שבת ישבה המשפחה יחד אצל השולחן שדלקו עליו לפי הנוהג נרות שבת. אבי, שידע לקרוא את כתבי הקודש בלשון הקודש, היה מניח תפילין מידי בוקר. כשנפטרה אמי, ואח"כ כשנפטר סבא שלי, אביו, הוא קיים את מנהגי האבלות היהודיים. גם נטיה לציונות היתה בביתנו: אני זוכרת שהיתה לנו קופסה של הקרן הקיימת. כאמור, אחותי היתה תלמידה בבית הספר העברי, וגם אותי שלחו בילדותי הרכה אל גן-הילדים העברי.

רוב הלקוחות בעסק של אבא היו פולנים. היה בו ציוד משוכלל, החדיש ביותר, למזיגת בירה מן החבית; היתה וודקה והיו כל מיני סנדביצ'ים קטנים שאבי היה מכין. היה שם שולחן ביליארד וגם מכשיר רדיו גדול, זאת אומרת רמקול ענק, שפחדתי מפני הקולות שהיו בוקעים ממנו. במסבאה-מסעדה הזאת נמצא גם חדר פנימי,

אלגנטי, שהיה מיועד לאורחים מחו"ל. לבוריסלאב היו מגיעים אוסטרים וגרמנים לעסקי הנפט של החברות פֶטְרוֹלֵאוּם [Petroleum, נפט] וגַזוֹלִינָה [Gazolina, בנזין]. המבקרים בשינק מאוד אהבו את אבא. הוא היה נוהג לשחק עמם שחמט, משחק שהיה מוכשר לו מאוד.

בבוריסלאב לא היתה שכונה יהודית מיוחדת או, בכלל, סביבה יהודית מובדלת. היהודים גרו בכל רחבי העיר באופן חופשי. הגרמנים (לאחר הכיבוש השני ביוני 1941) אמנם ריכזו את היהודים בשכונה מסויימת, שהיתה מעין גטו, אבל לפני המלחמה לא היו שכונות מיוחדות ליהודים. אפשר שהיתה שכונה כזאת בעבר הרחוק, עם הגיעם לעיר הזאת, דלים ומחוסרי כל, כדוגמת שְרָמֶן, האיש שגילה את הנפט בסביבת בוריסלאב. אבל האוכלוסיה בעיר השתנתה מאז. היו שכונות שהתגוררו בהן פועלים והיו בהן קֶסְרֶנוֹת, מעין מגורי עובדים. אינני זוכרת שהיתה אנטישמיות בבוריסלאב לפני המלחמה. לאבי היו הרבה ידידים פולנים. בתקופת המלחמה התברר שהם עזרו לנו. אני עצמי ניצלתי על-ידי אחד מהם, ודבר זה עוד יסופר כאן בהמשך.

את אמא שלי אני זוכרת תמיד עסוקה, ואני זוכרת אותה מתמונות יותר, שגם לא נשארו. היתה תמונה שהיה לה שרשרת מקוראָלים אמיתיים, למשל, או של פרווה, כזאת תמונה אני זוכרת. את אח אני זוכרת שהוא בתקופה מסויימת היה מאוד דתי. כל בוקר היה [מניח תפילין] אחרי בר-מצווה.

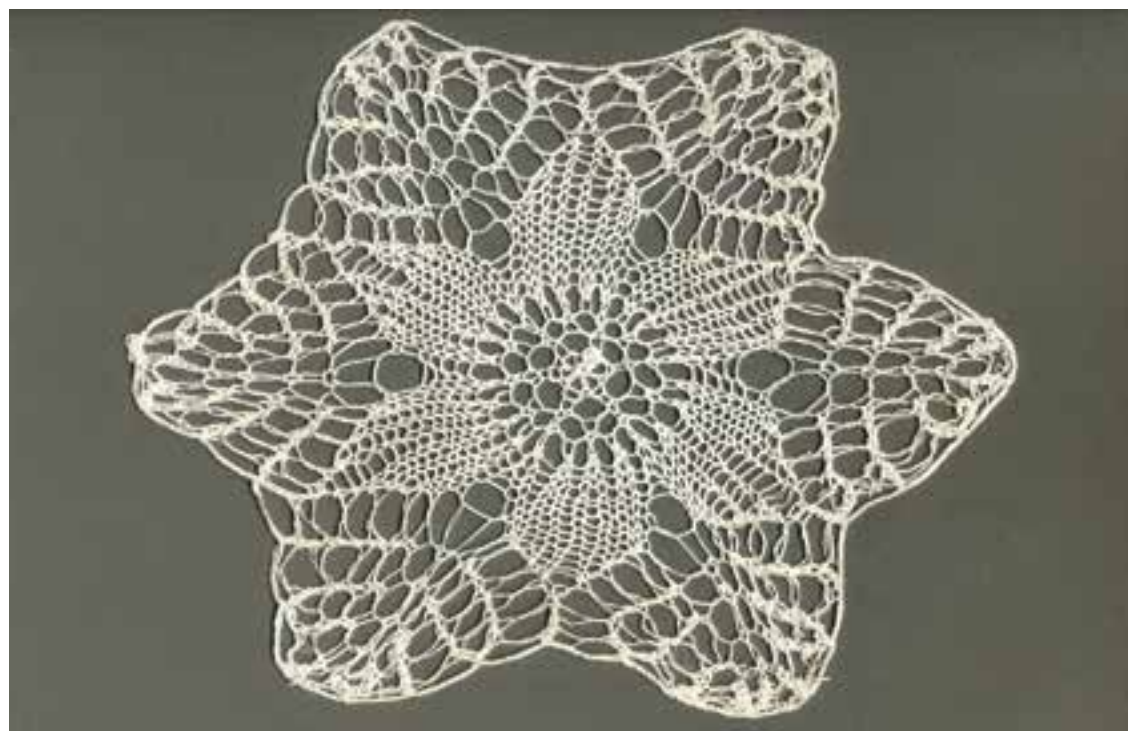
בספטמבר 1939 [12.9.39] כבשו הגרמנים את אזור בוריסלאב (בפעם הראשונה). בעקבות שמועות בדבר האפשרות שהגרמנים יפלשו אל האזור הזה נמלט אבי יחד עם צעירים יהודים רבים אל הגבול הרומני, שהיה לא רחוק מן העיר שלנו. השמועות אמרו שהכובשים הנאצים יפגעו בראש ובראשונה בגברים יהודים צעירים, ולפיכך אלה ביקשו למלט עצמם מן הרעה הזאת.

אמא שלי חלתה. אמרו שהיא קיבלה דלקת בכלי דם, כי היתה אצל ספר וקרה לה משהו. אז משפחה - קראו להם מלאכים, מלאך - הם הזמינו אותנו לגור ביחד - את אמא חולה ולנו - איתם. היה להם בית גדול ונתנו לנו סלון. אמא שכבה שמה. היה בא רופא בעיר ידוע, והוא נתן דיאגנוזה שזה דלקת בדם. ואני זוכרת שאני ישבתי על-יד מיטה. אמא היתה עם גב אלי, ואני שמרתי על - רגע, איך קוראים לזה, חיות כאלה ששמים - עלוקות, ואם נפלה, הייתי שמה. זה אז היה כבר, כנראה סובייטים התקרבו והיו פצצות, והיה הד של פצצה, ואמא שלי נפטרה: התקף-לב כנראה, פתאום. ואז אמרו שזאת היתה לווייה אחרונה נורמאלית בעיר. הלכו המון אנשים. כי אחרי זה כבר לא היה מוות טבעי כל כך.

בחוליה; נקרא אליה רופא ידוע בעיר, אשר קבע את מחלתה והציע, בין השאר, טיפול בעלוקות. אני זוכרת שישבתי ליד אמי החולה, השוכבת על המיטה בסלון של המשפחה השכנה, וגבה, אשר עליו דבוקות עלוקות, מופנה כלפי. תפקידי היה לשמור שלא תשמטנה מן הגב, ולהחזיר אל הגב את אלה שנפלו ממנו.

אמי חלתה באותה עת. אמרו שלקתה בדלקת כלי-הדם: היא יצאה להסתפר וכנראה נפגעה במספרה מכלי חד שהיה מזוהם. המשפחה השכנה, משפחת מלאך, הזמינה אותנו - את אמי החולה ואת שלושת ילדיה - לגור יחד עמם, כל עוד אבי לא נמצא עמנו. היה להם בית גדול, ולנו הקצו למגורים את הסלון. אמא שכבה שם

את אמי אני זוכרת שהיתה תמיד עסוקה. ואני זוכרת אותה לא רק מן המציאות, אלא - לעיתים אף יותר - מתמונות (שגם הן לא נשארו לנו לאחר המלחמה). אני זוכרת אותה מתמונה שבה היא עונדת שרשרת של אלמוגים, ומתמונה אחרת שבה היא עוטה על עצמה פרווה. אחי נעשה דתי מאוד בתקופה מסוימת, לאחר הבר-מצווה שלו, ונהג להניח תפילין מידי בוקר. אני זוכרת שפעם נפל מידיו ספר תנ"ך על הרצפה; הוא התפלל לכפרה והתייחס אל המקרה הזה באופן חמור ביותר. ועוד אני זוכרת את חג הפסח בבית: אהבתי את המנהג להשתמש בכלי-אוכל מיוחדים, כלים חדשים שהוצאו מן המזנון. גם את חג הסוכות אהבתי, ובמיוחד את סיומו בשמחת תורה: הייתי הולכת עם אבי לבית הכנסת ובידי דגל ועליו תפוח-עץ ונר.

רקמת־תחרה שהכינה דודה רצ'קה

שבדמינוי חיברתי באמצעותן סיפורים שונים. לכשהגיעו הסובייטים, אבא שכר עבורנו, הילדים, חדר בבניין חדש, ונהגנו לישון בו, כדי שלא נלקה במחלות הנגרמות מן הטחב. אפשר שגרנו בדירה ההיא, הצמודה לעסק, מכיוון שטובה ממנה לא התאפשרה לנו מבחינה כלכלית, אבל סביר יותר שהיה זה מטעמי נוחות. אמנם לא היינו עשירים, אבל המצב הכלכלי של המשפחה היה טוב.

כשסולקו הגרמנים (בינתיים) מן העיר ונכנסו חיילי הצבא האדום, הפך העסק של אבא למסעדת קצינים – סטולובֶיָה. אבי התמנה למנהל המקום. יהודי בוריסלאב אמנם שמחו לקראת הכיבוש הסובייטי, הפולנים לאו דווקא; קצינים פולנים שהיו בעיר נשלחו לסיביר (כנראה בשל ההשקפות הלאומיות שהיו להם או יוחסו להם). גם הלאמת העסקים הפרטיים לא התקבלה באהדה. בכל אופן, לי, הקטנה, לא היו רגשות שליליים כלפי החיילים הרוסיים.

זכור לי מקרה בפסלון שהיה בביתנו – פסל קטן של המרשל פילסודסקי, [Jozef, Pilsudski] גיבור עצמאותה המתחדשת של פולניה ומי ששלט בה בפועל במשך שנים רבות והביס בשעתו את הצבא האדום במבואות וארשה, 1920, במהלך הצבאי שנודע בכינוי "הנס על הויסלה". על פילסודסקי נאמר שאהד את היהודים, ובעיני הוא נחשב כאדם טוב. הבנתי איכשהו שדמותו אינה מקובלת על חיילי הצבא האדום ואסור שיראו שיש לנו בבית פסל כזה, ולפיכך – ביוזמתי ומבלי שסיפרתי לאיש – החבאתי את הפסלון בארגז

כשהגיעו הסובייטים [24.9.1939], כחלוף פחות משבועיים מפלישת הגרמנים, נפתחו מוסדות החינוך. אלה לימדו עכשיו ביתר שאת את השפה והתרבות האוקראיניות. אני הלכתי לגן-ילדים אוקראיני, שהיו בו ילדים מקומיים: פולנים, אוקראינים ויהודים. אני זוכרת שהיה לי נחמד מאוד בגן הזה. אחותי ואחי המשיכו – תחת הכיבוש הסובייטי – בלימודיהם בבתי-הספר.

בתקופת הסובייטים ניהלה בפועל המשרתת הגרמניה, אנה, את הבית שלנו. היא באה לעבוד אצלנו לאחר שנולדת. אנה הגיעה לבוריסלאב בעקבות בת-דודתה, גרמניה שהיתה נשואה לפולני, תושב העיר, אשר גר לא רחוק מן הבית שלנו. אנה עצמה גרה עמנו בבית. עוד בכיבוש הראשון של הגרמנים [ספטמבר 1939] היא הוזרה על-ידיהם והצטוותה לחדול מעבודתה בביתנו. הובהר לה היטב שאם תמצא שוב עובדת בביתם של יהודים, היא עלולה לשלם על כך בחייה. אבל אנה סרבה לעזוב את ביתנו. עם הכיבוש השני [מקיץ 1941] שכר אבא חדר עבורה, סמוך לביתנו, והיא היתה באה אלינו מידי יום דרך החלון של קומת הקרקע. היא עבדה בבית ואף עזרה לאבי בעבודתו, וכך היה בעצם עד שהגרמנים סילקו את היהודים מבתיהם וריכזו אותנו בשכונה מיוחדת.

המצב הכלכלי של משפחתנו היה טוב למדי. גרנו בדירה, שכאמור היתה צמודה לעסק. הדירה הזאת היתה טחובה, ובתקרתה נראו סימנים של דליפת מים: מיני צורות, תמונות כאלה,

1939 לא התקיימו לימודים לילדים יהודים, לא בבית הספר העברי ולא בבתי-הספר הפולניים. השהות הקצרה של הגרמנים בעת הכיבוש הראשון לא אפשרה להם להתארגן, ועדיין לא פגעו בנו כפי שארע בעת הכיבוש השני [החל מ-1 ביולי 1941]. ובכלל, על אף הפחד מפניהם, עדיין סרבו יהודים רבים להאמין שהנאצים מתכוונים להשמיד את היהודים, שהרי הגרמנים נחשבו לעם תרבותי... . לאחר שנים שמעתי שהיו יהודים – עשירים בדרך-כלל – שפחדו מן הסובייטים עוד יותר משפחדו מפני הגרמנים.

אחותי, הגדולה ממני בשבע שנים (ב-1939 הייתי בת חמש והיא בת שתיים-עשרה), ראתה חובה לעצמה, לאחר מות אמנו, להשתלב בעבודת הבית. באחד הימים היא הרתיחה כביסה בדוד ברזל; ארעה לה תאונה והיא שפכה על רגליה את המים הרותוחים. רופאה צעירה שהגיעה לא מכבר לבוריסלאב (אולי חזרה אז אל העיר מלימודי הרפואה), ד"ר פוס, נקראה לטפל בה. היא גרה במקום מרוחק מביתנו, אבל היתה מגיעה אלינו מידי יום ביומו, בעוברה דרך חצרות הבתים בשל העוצר שהטילו הגרמנים, כדי לחבוש את פצעי הכוויה של אחותי, וכך, בעצם, הצילה אותה. ד"ר פוס, שהיתה רופאת ילדים, גרה ברבות השנים בעיר רחובות, ואחותי – שגם היא התגוררה ברחובות – פגשה אותה שם ב-2-1951, כשבאה עם התינוק שנולד לה לביקור בטיפת-חלב.

הסובייטים, אשר – לפי ההסכם שאפשר את חלוקת פולין, הסכם "ריבנטרופ-מולוטוב" שנחתם בין ברה"מ לגרמניה הנאצית – אמורים היו לקבל את אזור גליציה המזרחית כולו לידיהם, ובכלל זה את בוריסלאב, התקרבו אל העיר. מסביב נשמעו קולות נפץ של פצצות. אמי נבהלה מאוד, ובעקבות קול נפץ כזה לקתה (כנראה) בהתקף-לב פתאומי ומתה. אנשים רבים השתתפו בלווייתה. נאמר עליה שהיתה הלוויה הנורמאלית האחרונה שהתקיימה בעיר הזאת. לאחריה מתו כבר האנשים – כלומר נהרגו ונרצחו – במיתות משונות. כשאמי נפטרה היה אבי בדרכו חזרה הביתה מן הגבול הרומני. שלטונות רומניה לא אפשרו ליהודים לחצות את הגבול והם נאלצו לחזור אל בתייהם. בהתקרבו אל העיר נאמר לאבי שאישה אחת, זֶוְּבֶל שמה, מתה, ואילו הוא לא קשר את השמועה הקשה הזאת לאפשרות שאישתו שלו נפטרה. בהגיעו אל העיר היתה הלוויה בעיצומה. בימים שלאחר מכן קיים אבי את מנהגי האבלות המסורתיים, לרבות תפילות לעילוי נשמת אמי.

אני זוכרת שהגרמנים נכנסו לעיר (בפעם הראשונה): בראש הטור היו לובשי מדים שחורים, רכובים על אופנועים רועשים. הם נכנסו, בין השאר, גם לעסק של אבי, ערכו חיפושים במרתף ולקחו לעצמם בקבוקי משקה חריף, בעצם כל מה שהיה לו ערך מסחרי. אינני זוכרת כמה זמן שהו הגרמנים בבוריסלאב בכיבוש הראשון של העיר, עם תחילת המלחמה. נראה לי שלא הרבה הזמן (לא יותר משבועיים); בלימודי ההיסטוריה בטח יודעים לומר בדיוק כמה זמן. בכל אופן, אחריהם הגיעו הרוסים, חיילי הצבא האדום. הם היו מאוד סימפאטיים, אהבו ילדים. אותי הרימו החיילים האלה ונשאו על ידיהם. אהבתי אותם מאוד מאז כניסתם הראשונה אל העיר שלנו. תחת הכיבוש הגרמני בספטמבר

של כביסה מלוכלכת. אבי מצא את הפסל של פילסודסקי במקום מחבואו, ונחרד מן האפשרות שחיילים סובייטים היו מוצאים את הדמות הזאת בביתנו. נאמר לי שהיה יכול להתרחש "אסון" אילו כך ארע.

מקרה נוסף זכור לי מתקופה זו: אבי נקרא לתשאול – ואולי היתה זאת חקירה של ממש – מכיוון שנמצא מסמר בסיר המרק שהכין עבור קציני הצבא האדום שסעדו בסטולוביה שבניהולו, והדבר עלול היה להחשב כחבלה. בשל הדעות הטובות על אודותיו הוא שוחרר והעניין נשכח.

/ד

תחת הכיבוש הגרמני [יוני 1941 - אוגוסט 1944]

האקציות הראשונות

אני זוכרת שמאוד פחדתי מן הגרמנים לכשנכנסו אל בוריסלאב בשנית [1.7.1941]. גם הפעם הם נכנסו אל העיר ברעש רב. ידעתי שזה האוייב. כמובן שסגרו את העסק של אבא, וכחלוף זמן מה היינו צריכים לעזוב גם את הבית ולעבור עם המזוודות שלנו לשכונה אחרת, שהגרמנים החליטו לרכז בה יהודים. הם ערכו חיפושים בבית. זה היה מפחיד. ידענו שאיננו שווים עוד לאחרים. אני, הקטנה, עדיין לא נדרשתי לענוך סרט לבן (שמזהה את היהודים), אבל אחותי נדרשה לכך. לא הורשנו לצאת מן הבית למרחק רב, ואף לערוך קניות בשוק או במקומות אחרים בעיר לא הורשנו. אבל מעבר לכל זה, התחילו הפוגרומים, אשר הגרמנים כינו אותם "אַקצִיות" (פעולות).

האַקצִיָה הראשונה [תחילת יולי 1941] היתה בעצם פוגרום שביצעו אוקראינים ביהודי העיר. הם תפסו יהודים רבים (אינני יודעת כמה) והכניסו אותם אל מרתפי הבניין שבזמן הסובייטים שימש את השרות החשאי NKWD. האוקראינים הרגו שם את קורבנותיהם היהודים באמצעות כלי-

עבודה, פטישים וכיו"ב. רק בודדים הצליחו להנצל מן התופת הזאת, ביניהם אב של חברה שלי, אשר את פניו המצולקות, כתוצאה מן הפוגרום הזה, אני זוכרת לאורך כל תקופת המלחמה ואף לאחר השחרור.

עדיין גרנו בבית שלנו כשארעו האקציות הנוספות: השניה [תחילת נובמבר 1941], השלישית [קיץ 1942], הרביעית [10.9.1942], החמישית [תחילת נובמבר 1942]. הגרמנים היו מגיעים בכלי-רכב שונים ותופסים יהודים. איך התרחשה האקציה בפועל, אינני זוכרת ממראה עיניים, מכיוון שתמיד הסתתרתי. בעת האקציה השלישית שלח אותי אבי לבית של משפחה פולנית שבתם היתה חברה שלי מילדות. באתי אליהם ואמרתי שאבא שלח אותי כי פרצה אקציה, ואלה קיבלו אותי לביתם. אחותי ואחי הסתתרו במחבוא שנמצא בעליית-גג. הם שמעו את זעקות היהודים שהוכו ואת קול ירי הרובים שהרגו אותם. לכשנגמרה האקציה הזאת חזרנו אל הבית שלנו.

אחי התחיל לעבוד כשרטט במשרד של אדריכל, אשר החזיק במחבוא קבוצה של יהודים שעבדו אצלו. היינו שקטים מבחינה זו, מכיוון שידענו שהוא לפחות נמצא במקום בטוח יחסית. לאבי היתה שיטה – לפזר אותנו במחבואות שונים.

אני באקציה הזאת הייתי אצל בת-דודה של גרמניה שלנו, שהיא הכניסה אותי לארונות מטבח בבית, ובלילה ישנתי איתם בחדר שינה. והיה, אני לא יודעת כמה זמן, אבל בחדר הזה – אני מספרת תמיד – היו כל הקירות עם התמונות של קדושים נוצריים. ואני החלטתי שאולי ריבוננו של עולם – כמו שידעתי שקוראים אלוהים – אני החלטתי שאני גם אבקש את הנוצרים האלה, והתפללתי. התמונות היו יפות, עם מריה קדושה ואחרים. זה, זה שאני זוכרת. ואז קרה שדווקא את אח שלי מצאו, כל המשרד הזה, ולקחו. ולא ידענו אפילו לאן. אנחנו חושבים שזה לַפְּלֶזְץ, כי אז לשם שלחו. אני זוכרת שהייתי בלילות מחפשת כוכבים ומדברת עם כוכבים שיחזרו לי. לא. בסדר. אני עשיתי את זה אפילו אחרי שיחרור. אפילו שאני התפלאתי, כי לא הייתי כל כך קשורה איתו. הוא היה כל כך עסוק עם עצמו כבר בגיל הזה. ביקשתי שאולי הוא בכל זאת ישנו באיזה מקום. זהו. כן.

בעת האקציה הרביעית הסתתרתי בביתה של בת-הדודה (הגרמניה) של אנה, המטפלת שלנו. מקום המחבוא שלי בשעות היום היה בארונות המטבח שבבית האשה הזאת ובלילה ישנתי עמם בחדר השינה. אינני זוכרת כמה ימים נמשכה האקציה הזאת. על קירות חדר השינה, שבו שהיתי בלילות, היו תמונות של קדושים נוצריים: תמונות יפות של מריה הבתולה ושל אחרים. החלטתי להתפלל אל "ריבוננו של עולם" (זה שם האלוהים שהכרתי אז) גם באמצעות הקדושים הנוצריים, שדמויותיהם ניבטו מקירות החדר, וכך אכן עשיתי.

באקציה הזאת, מכל בני המשפחה שלנו תפסו הגרמנים דווקא את אחי, ווֹלֶק, אשר האמנו כי הוא נמצא במקום בטוח. הם תפסו את כל היהודים שהסתתרו ועבדו במשרד של אותו אדריכל. איננו יודעים עד היום איפה נרצחו אנשים אלה ואיך;

אחי וולף (וולק)

הייתי מחפשת בלילות כוכבים ומדברת אליהם, מבקשת מהם שיחזירו לי את אחי (התמדתי לעשות כך אפילו לאחר השחרור). לא הייתי קרובה אליו במיוחד; הייתי עדיין ילדה, בת שבע, ואילו הוא היה כבר נער מתבגר, בן חמש-עשרה או שש-עשרה, והיה מאוד מופנם ועסוק בעצמו ועם עצמו. ביקשתי מן הכוכבים שיעזרו לנו להשיבו אלינו, אם הוא נמצא בכל זאת במקום כלשהו.

באמת אינני יודעת איך זה ידעו היהודים מראש כביכול שעומדת לפרוץ אקציה. לאבי היתה מעין טלפאטיה בעניין הזה: בלילות מסויימים הוא חווה חלומות סיוט נוראיים. גם מבלי שהאמנו בכוחות נסתרים או באמונות-טפלות אחרות, העובדה היא שלאחר לילות כאלה ארעו לנו דברים קשים מצד הגרמנים ועוזריהם. אני מתארת לעצמי שהיהודים צפו והתבוננו ככל שהתאפשר להם בפעילויות השגרתיות והחורגות מן השיגרה של הגרמנים ושל המשטרה האוקראינית, אשר שיתפה פעולה בעניין זה באופן אקטיבי עם הגרמנים, ומתוך כך הבינו שעומדת לפרוץ אקציה.

האקציה החמישית

נאה מטעם החברה בבית דירות בן שלוש קומות, קמִיניץֶה, שהיה מצוייד כבר אז במערכת מודרנית של אינסטלציה. הוא היה פטריוט פולני ואדם דתי, קתולי מאמין. הרדיפות והאסון שהושתו על היהודים בידי הגרמנים ועוזריהם גרמו לו סבל רב, והוא לא הסתיר את רגשותיו בעניין זה. אבי, שנהג לשחק עמו שחמט, התיידד עמו, והאמין שהאיש הזה יקבל אותי אל ביתו. לא ידעתי אז, כמובן, אבל

האקציה החמישית [תחילת נובמבר 1942] זכורה לי היטב, והיא גם ארוע חשוב בחיי. אבי הורה לי ללכת לבית של האדון דוביס, מהנדס פולני שהיה ידידו. ידעתי היכן נמצא ביתו – במרחק רב מביתנו, כפי שנראה לי אז. אדון דוביס היה מהנדס-נפט, אדם צעיר (אף כי לא בעיני אז) אשר עבד בחברת גֶזְלִינָה. העובדים הבכירים בחברה זו זכו לבית מגורים מפואר, וכך גם האדון דוביס קיבל דירה

חשוב לי להדגיש, שהאדון דוביס היה בעת ההיא חבר במחתרת הפולנית הפטריוטית (Krajowa AK, Armia), אשר התנגדה הן לכיבוש הגרמני והן לכיבוש הסובייטי.

ואני דפקתי בדלת, אמרתי: פרצה אקציה ואבא אמר לבוא. והם קיבלו אותי. אותו קצת הכרתי, אבל את אישתו לא. אישתו צעירה. בן היה בן שנתיים. הם החזיקו אותי חודש ימים. האקציה – אמרו אחר-כך – שהמטרה היתה ליקווידציה ילדים. חמישה שבועות. עוד לא היתה כל כך ארוכה. אני יודעת שנורא התגעגעתי, נורא התגעגעתי ואני נורא בכיתי, אם אבא לא היה מבקר. אז אבא היה כמעט כל ערב בא, ואחרת אני הייתי בוכה נורא. בשנות 80 אני הזמנתי את הפולני ארצה. הוא היה אצלי חודש ימים. אני רק שאלתי אותו: תגיד לי, אותי אתה החזקת, בסדר, אני מבינה, אבל איך נתת רשות לאבא לבוא כל ערב? זה היה מאוד מסוכן. אז הוא אמר לי: איך יכולתי לא? היה בן-אדם, אציל, בן-אדם, אפילו אולי בגלל דת שלו, אני לא יודעת.

אבי נכפה לעבוד בתקופה הזאת באיזו חברה גרמנית, נדמה לי כפועל בניין. הוא לבש סרבל פועלים, וחזותו לא העידה עליו שהוא יהודי. דרך אגב, גם לי לא היתה חזות מוכרת של ילדה יהודיה; הייתי בלונדינית ונראיתי למעשה כשיקסה. עם זאת, האדון דוביס ואישתו לא חשפו, תחילה, את המצאותי עמהם בפני אף אחד, בוודאי לא בפני השכנים בבית הדירות שבו גרו. כשנכנס מישוהו אל דירתם, הייתי מתחבאת מאחורי הארון או מעבר לאמבטיה הגדולה שהיתה להם; לפעמים שהייתי במקומות מסתור אלה במשך שעות, ולעיתים לא הצלחתי להחזיק מעמד במחבוא הזה. כך, אפילו מפני האב של אשת הבית הסתתרת; האדון

הקשתי בדלת הדירה של האדון דוביס, וכשנפתחה בפני, אמרתי: "פרצה אקציה, ואבא אמר לי לבוא". והם אכן קיבלו אותי לביתם – ילדה עם כינים בשער ראשה, ללא בגדים של ממש. שהייתי עמהם יותר מחודש ימים, עד שנגמרה האקציה הזאת. את האדון דוביס הכרתי קצת עוד קודם לכן, אבל לא את אישתו הצעירה. היה להם אז ילד אחד, תינוק בן שנתיים. האקציה החמישית היתה קשה מכל קודמותיה; היא נמשכה כחמישה שבועות ותכליתה המיוחדת היתה חיסול הילדים היהודים, אף כי אני חושבת שלא רק כלפי הילדים היא כוונה, אלא בעצם כלפי כל מי שלא היה כשיר לעבודת-כפיה לרשות הגרמנים.

ולאדיסלאב וואלריה דוביס (Wladyslaw & Waleria Dubis) הוכרו ב-1989 על-ידי "יד-ושם" כחסידי אומות העולם

בתמונה העליונה: ולאדיסלאב דוביס;

בתמונה התחתונה (מימין לשמאל): ואנדה, מארק דוביס (הבן הבכור של ולאדיסלאב וואלריה), שמעון.

דוביס ואישתו חששו שהאיש הקשיש הזה, אם יחקר על-ידי הגרמנים, לא יוכל להחזיק מעמד בלחץ או בעינויים ויסגיר את העובדה שבבית בתו וחתנו מסתתרת ילדה יהודיה. ואילו אני עצמי, התנגעתי מאוד לאבי. הוא השתדל לבקר אותי כמעט מידי ערב בבית שבו הסתתרתי. אבל אם קרה שלא הגיע, הייתי פורצת בבכי חסר תקנה.

האדון דוביס היה אורח בביתי בשנות ה-80, כאן בחולון, ושהה עמנו כחודש ימים. בשיחותי עמו ניסיתי להבין מה היו מניעיו וכיצד העז לסכן את עצמו ואת בני משפחתו בכך שהסתיר אותי בביתו. באחת השיחות שאלתי אותו אף מעבר לכך, כיצד זה העז להרשות לאבי לבוא מידי ערב לבקרני: גם אם אפשר להבין מדוע הסתיר אותי, ילדה בעלת חזות של גויה וכו', איך זה הרשה לאבי להכנס אל ביתו – דירה בבית משותף – מידי ערב? והוא ענה לי באופן קצר וקולע, בשאלה רטורית – "וכי איך הייתי יכול לא להרשות לו?!". האיש הזה היה בן-אדם במלוא מובן המלה. אפשר שמאחורי גבורתו של אדם אציל זה עמדה גם אמונתו הדתית, והרגש הפטריסטי שאחז בו. הוא עצמו, כמי שהיה חבר במחתרת ה-AK, היה שרוי בסכנה עוד מתקופת הסובייטים, ובעצם חווה את הסכנה באופן מתמיד, הן ביחס לעצמו והן ביחס לאישתו ובנו התינוק. מיטיב, ולאדיסלאב וואלריה דוביס (Wladyslaw & Waleria Dubis), הוכרו ב-1989 על-ידי "יד-ושם" כחסידי אומות העולם.

אני זוכרת את הגב' דוביס עומדת ליד מיטת בנה התינוק ומלמדת אותי לומר את התפילות הקתוליות: תפילת הבוקר ותפילת הערב. ברבות הימים היא העזה לצאת עמי לטיול יחד עם ילדה הקטן. היא אמרה לכולם שאני בת-דודה של בנה, שהגיעה מעיר אחרת. היתה לי אמנם חזות של

שכונות של יהודים

המעבר לשכונות שבהן ריכזו הגרמנים את היהודים ארע לאחר האקציה החמישית; תחילה גורשנו אל שכונה שנמצאת מעבר לנהר [Tysmenytsia] שזורם בבוריסלאב. זה היה נחל שזרם בו נוזל שחור – מים מעורבבים בנפט. על הנהר הזה היה גשר ששימש מעין כיכר, מכיוון שיצאו ממנו הדרכים אל החלקים השונים של העיר. בהמשך עוד אחזור ואומר דברים על אודות הגשר הזה. עברנו אל השכונה הזאת ברגל, אף כי יתכן שאבי הצליח לשכור סוס ועגלה כדי לשאת כמה מחפצנו – לא רהיטים, אבל בגדים, כלי מיטה וכלי-בית אחרים. לא הפקדנו חפצים בידי השכנים שלידי ביתנו. ובכלל, המשפחה שגרה לידינו, משפחת בעלי-הבית – אחד-עשר אנשים ואמם, שהיתה קרויה בפינו "בעלאַבוסטע" – נתפסו ברובם על-ידי הגרמנים ונרצחו.

לא גרנו ימים רבים בשכונה שבה רכזו אותנו תחילה, אלא נאלצנו – על-ידי הגרמנים בעזרת המשטרה האוקראינית – לעבור, פעם נוספת, אל שכונה אחרת.

לשכונה אחרת, שקיבלנו שמה חדר אחד, וחדר שני היה תפוס על-ידי גברת אחת. שהיא יצאה מהחדר, היתה צריכה לעבור דרך חדר שלנו. האישה – קראו לה יוכבד – היתה בודדת. אחים היו בחזית של ארמיה אדומה, והיא – הורים כבר לא חיו, הרגו אותם – היתה מאוד נחמדה, והיינו צמודים אליה. כל כך לקחה אותנו ככה. שפרצה אקציה שישית, אז היא לקחה אותנו – אותי ואחותי – אבא היה בעבודה – לבוידעם. וישבנו שמה עם עוד כמה יהודים. גרמנים עשו רוויזיה בכל הבית; עלו על בוידעם, אבל זה היה מחבוא, ולא מצאו אותנו. אני ראיתי אור של הפנסים. לא מצאו אותנו. זאת אומרת, היא בעצם הצילה אותנו, כי היא ידעה על המחבוא. מאוד התחברנו. [היינו שם] איזה יומיים בטח, כן. היה לה תיק גדול, ואני זוכרת שתמיד היתה מוציאה משהו מהתיק, איזה ממתק, או איזה משהו, ומים. אני, זה מה שאני זוכרת, התיק הזה.

בשכונה שעברנו אליה שיכנו אותנו בבית, וקיבלנו לרשותנו – אבי, אחותי ואני – חדר אחד, שהיה מחובר לו חדר פנימי. בחדר הפנימי גרה גברת אחת; בכל פעם שביקשה לצאת ממנו היא נאלצה לעבור דרך החדר שבו גרנו. לאישה הזאת קראו יוכבד איידמן, חֶבֶקָה. היא היתה שם ללא משפחתה: הוריה נרצחו על-ידי הגרמנים באחת האקציות הקודמות ושלושת אחיה שרתו כלוחמים בצבא האדום ונמצאו בחזית. חבקה היתה אישה משכילה. לאביה היתה לפני המלחמה חנות ספרים ידועה בעיר שלנו, והיו בה ספרי-לימוד וספרות-יפה. היא היתה עוזרת לו בעבודתו, ומתוך כך קראה ספרים רבים. היא גדלה בבית ציוני. אביה נתן לילדיו שמות עבריים, שלא היו נהוגים בעת ההיא: יוכבד, ישראל, אושר ומרדכי; שלושה בנים ובת. ישראל נפל בחזית זמן קצר לפני תום המלחמה, אושר עבר את המלחמה בחזית מבלי שנפגע, ואח שלישי – מרדכי – נפצע קשה בקרב, אך נותר בחיים והחלים אחר-כך. יוכבד היתה מאוד נחמדה אלינו; נצמדנו אליה, נקשרנו אליה מאוד, והיא הייתה עמנו לאורך כל תקופת המלחמה. לאחר המלחמה היא נישאה לאבי והפכה לחלק ממשפחתנו.

בשכונה שבה רוכזו היהודים היו כמה רחובות, ללא גדר או חומה מקיפה (ולפיכך אפשר שזה לא היה "גטו" של ממש). עם זאת, כמעט לא היתה אפשרות למי שלא היה לו רשיון עבודה – ובוודאי לילדים – לצאת מתחום ריכוז היהודים מבלי שיתגלה או יתפס.

כשפרצה האקציה השישית היה אבי בעבודה; יוכבד לקחה אותי ואת אחותי אל הבוידעם (עליית-הגג), שם נמצא מחבוא, קטן למדי, שהסתתרו בו כמה יהודים. הגרמנים ערכו חיפושים בבית ואף

עלו אל עליית-הגג (אני זוכרת את אור הפנסים שלהם), אבל לא מצאו את המחבוא שבו הסתתרנו. חבקה הצילה אותנו; היא ידעה על המחבוא הזה מראש ולקחה אותנו לשם. הסתתרנו בעליית-הגג הזאת לפחות יומיים (אפשר שיותר מכך). אני זוכרת שחבקה נשאה עמה תיק גדול ובו דברים רבים, לרבות דברי מאכל ומים לשתייה. היא היתה מוציאה מן התיק מידי פעם איזה דבר מתיקה או דבר מאכל אחר, והזינה אותנו באלה. אבי (שהיה לו רשיון עבודה, ולפיכך לא נתפס באקציה הזאת) ידע שאנחנו מסתתרים במחבוא שבעליית-הגג, אבל, כמובן, לא עלה לשם.

אנה, הגרמניה שעבדה קודם בביתנו, הגיעה אלינו פעמיים, אל שכונת היהודים, בתקופה ההיא. היא עבדה בצרכניה שהיתה מיועדת לקצינים הגרמנים, והביאה לנו דבר-מאכל מזין, תערובת של חמאה ודבש. היא מסרה לאבי את כתובתה החדשה, והציעה לו לבוא אליה אם יזדקק לעזרה. זאת היתה הפעם האחרונה שראינו אותה. לאחר זמן רב, אני זוכרת, אבי סיפר על דברים מקוממים ביותר שאמרה לו: היא הציעה לעזור לו להציל את חיי עצמו, באומרה שממילא לא יוכל להציל את חיי הילדים. אפשר שהתאהבה בו, ודבר זה גרם לה לומר דברים שהובנו על-ידי אבי כלא אנושיים.

כשאני חושבת על תפקידי ההורים בעת ההיא, בלא תנאים מינימאליים למילויים – על מטרותם העליונה להציל את חיי ילדיהם – כשאני חושבת על כך שהיו ביניהם שעשו זאת והצליחו בסופו של דבר, אני מבינה שזה בבחינת לא ייאמן.

אבי הכיר במקום עבודתו אדם פולני, וביקש ממנו לקחת אותי אל ביתו, תמורת תשלום. ואכן הוא לקח אותי אל ביתו שנמצא באחת משכונות

הפועלים. היתה לו אישה ובן קטן, תינוק. כששהיתי בביתו התגעגעתי מאוד למשפחתי, עד שבאחד הימים, לאחר שבעלה יצא אל עבודתו, התחננתי בפני אשת הבית – כרעתי על ברכי ותפסתי בידי את רגליה – שתרשה לי לצאת אל משפחתי; הבטחתי שאחזור מייד. היא נעתרה לתחנוני. לכשנכנסתי אל החדר שהוקצה לנו בשכונת היהודים אבי לא ידע מה לעשות מרוב הפתעה, כעס ופחד לגורלי. הייתי חייבת לחזור אל בית הפולני, אבל היתה סכנה גם בעצם היציאה מן השכונה. ואכן, כשיצאתי מן הרחוב שגרנו בו אל רחוב אחר, שהיה כבר מעבר לשכונת היהודים, רצו אחרי ילדים אוקראינים וצעקו "זידוקה, זידוקה!" – יהודיה, יהודיה! בחור יהודי, אמיץ לב, הבחין בכך, הגיע אל הילדים האלה והכה אותם. בינתיים

הצלחתי לברוח ולהגיע בחזרה אל בית הפולני. אישתי שכבה על המיטה, חבולה בכל גופה מן המכות שהפליא בה בעלה על כך שהרשתה לי לצאת מן הבית. אינני זוכרת כמה זמן שהיתי בביתם, אבל זאת לא היתה תקופה ארוכה.

לאחר האקציה השישית הפך הפחד מפני פעולות החיפוש של הגרמנים ועוזריהם תכוף יותר. בעצם, חדלנו כבר לספור את מבצעי האיסוף של היהודים על-ידי הגרמנים, מכיוון שהם נעשו לעניין יומי. הם פישטו את התהליך: היו תופסים יהודים שלא השתלבו בעבודות הכפיה, מרכזים אותם יחדיו ומוציאים אותם להורג מידי שבוע – רוצחים אותם בירי של כלי-נשק, במקום שהיה סמוך לבית-המטבחים.

מחבוא מתחת למסגריה

אבי נכפה לעבודה במסגריה אחת. זו שכנה במבנה (אולי בצריף) שהיתה לו רצפת קרשים וביניהם חריצים. המבנה הזה היה מוגבה מעט מן הקרקע וניצב על עמודי-יסוד נמוכים. אבי בדק את המקום והחליט שזה יכול לשמש לנו מקום מסתור, לפחות לתקופה קצרה. החלל בין הקרקע לבין רצפת העץ היה נמוך למדי: אני, הקטנה, הייתי יכולה לשבת בו, אבל אחותי ויוכבד יכלו שם רק לזחול או להלך על ארבע. מקום המסגריה הזאת היה סמוך לבניין ששימש בתקופת הסובייטים את ה-NKWD, ואילו בתקופת הכיבוש הגרמני שימש את הצבא (אני זוכרת את הביטוי Reiterzug – תהלוכה, מצעד פרשים, הכוונה כנראה ליחידת שוטרי סיור רכובים על סוסים – בהקשר של הבניין הזה).

מידי יום אבא היה מביא לנו אל מקום המסתור הזה סיר עם מרק חם, וזה היה עיקר מזוננו שם. לעיתים היה מביא לנו גם דברי מאכל אחרים, אבל המרק הזה, מרק חם ומזין, הוא שפרנס אותנו לאמיתו של דבר בתקופה הזאת. לא סבלנו מרעב במיוחד או ממחלות מיוחדות במהלך כל המלחמה. אני זוכרת שסיפרו לנו, שאנשים רעבים אוכלים כל מיני צמחים, למשל לובֶּדָה [Loboda, הדומה לצמח האזוב] שכיום נחשב לתבלין מבוקש. ידעתי שאנשים חולים בטיפוס, ואף היה בית-חולים מיוחד לאנשים כאלה. תנאים סניטאריים של ממש לא היו; ובכלל, בתקופה הזאת ועוד לפני המלחמה, רק בדירות מעטות היו בתי-שימוש "אנגליים" (כך כינו בתי-שימוש עם אסלות). בתקופה קודמת לזו אני עצמי

ביקרתי מכרה אחת, חולת טיפוס, וראיתי אותה מבעד לחלון: אישה ללא שערות, שנפטרה זמן מה לאחר מכן.

פעם הוציא אותי אבא מן המחבוא ולקח אותי לבית של פולניה אחת, שהתפרנסה מכך שבישלה עבור יהודים שעבדו בסביבה ומכרה להם מזון לאכול. משם הוא היה מביא לנו מידי יום את סיר המרק. לפולניה הזאת היתה ילדה בת גילי. כשהגעתי לביתה רחצו אותי באמבטיה, וקיבלתי ממנה שמלה לבנה, מגוהצת, שהיתה של בֶּתָה. על השמלה הזאת לבשתי את המעיל הכחול שתפרו לי חברותיה של דודתי, רָצֶ'קָה, עוד לפני המלחמה, מעיל שנראה מן-הסתם מרופט לעומת השמלה הלבנה. הפולניה יצאה עמי לטיול קצר. עברנו על הגשר הגדול, שהיה מעין כיכר. והנה אמרו לי אנשים שמישהו קורא לי. הסתכלתי לעבר אלה שקראו לי לבוא אליהם, וראיתי חבורה של גרמנים ועמם אנשי המשטרה היהודית. אחד מהם – שהכרתי אותו – סימן לי ביד שאבוא אליהם. העזתי, בחוצפה שהיתה לי – ילדה בשמלה לבנה יפה עם פנים של שיקסה – והגעתי אליהם. הם התבוננו בי, הבינו שאינני יהודיה, והורו לי להמשיך בדרכי. בדיעבד הבנתי שלמזלי הטוב לא הבחנתי באבי שעבר שם באותו רגע, נוסע בעגלה רתומה לסוס שהובילה חומרי בניין, אשר ראה את שארע לי. מזל שלא ראיתי אותו, אבל מה הוא עבר בדקות האלה?! יש ספר על השואה ושמו "הילדה במעיל האדום", ולי יש זכרונות על עצמי כילדה במעיל הכחול. המעיל הזה, בשל היותו מלוכלך ומרופט, יכול היה להסגיר לידי הגרמנים את העובדה שאני יהודיה ולגמור לי כך את החיים. שנים רבות ביקשו ממני, אחותי ואחרים, שאכתוב את זכרונותי, אבל, לאמיתו של דבר, זה קשה לי.

פעם אחרת – בלילה, בעת סערת גשמים חזקה ורועשת – לקח אותי אבא אל מתחת למרזב של הבניין שבין יסודותיו הסתתרנו ורחץ אותי. אני צרחת, אבל רעשי הסערה העלימו את צעקותי. זה היה מעשה אמיץ מצידו, מכיוון שלא רחוק משם, כאמור, ניצב הבניין ששימש מפקדה לצבא הגרמני. לפניו היה ביתן (בודקה) לשומר, וזה עלול היה לשמוע את צעקותי.

את הזמן בין יסודות הבניין שמתחת לרצפתו הסתתרנו העברתי לא מעט בשמיעת סיפורים מפיה של יוכבד. היא ספרה לי מעשיות רבות והשמיע באזני שירים ביידיש, שפה שלא דברתי בה עד אז. באחד הימים נשמט איזה כלי-עבודה בבית-המלאכה ונפל על הרצפה שמתחתיה הסתתרנו, הוא השתרבב דרך חריצי הקרשים והגיע ממש אלינו, למטה. נטלנו אותו וזרקנו אותו למקום שהיה סמוך לפתח מקום המסתור שלנו. לאחר זמן מה הגיע מישהו אל הפתח. הייתי בטוחה שזה אבי, והתחלתי לזחול לעברו. כשנוכחתי שטעיתי והאיש זר, קפאתי על מקומי. הוא מצא את כלי-העבודה האבוד במקום שהטלנו אותו, סמוך לפתח, והתפלל מן-הסתם על כך שהכלי היה במקום אחר מזה שציפה למוצאו. חששנו מכך שגילה אותנו ופחדנו שהנה יבואו עוד מעט ויתפסו אותנו. מכיוון שלא כך ארע, סברנו שבכל זאת האיש לא הבחין בנו, וזאת מכיוון שנכנס אל מקום המחבוא האפל שלנו ממקום מואר. הנה, ניצלנו פעם נוספת.

קשה לי לאמוד את משך הזמן שהסתתרנו במחבוא הזה. אפשר שהיה זה חודש ימים, אולי יותר. לאבי היה רשיון עבודה וטלאי עם האות R [Rüstungsarbeiter, עובד-חימוש], שנתפר על בגדו בצד השמאלי של החזה, אשר סימן את העובדה

הזאת והבטיח אותו, לעת-עתה, מפני חיסול בידי הגרמנים. שמרתי את הטלאי הזה שנים רבות לאחר המלחמה, והוא נמצא מן-הסתם בביתי, אף כי אינני יודעת עכשיו איפה בדיוק. חזות פניו של אבי היתה רחוקה מזו של דמות יהודי "טיפוסי", ועובדה זו הצילה אותו לא פעם, כשם שהצילה אותי. בעת

ההיא רוכזו מגורי היהודים, עובדי הכפיה למיניהם, בלאָגֶר [Lager, מחנה], מחנה-עבודה. המחנה הזה יועד לאלה שהיו בכושר עבודה, לא לילדים, כמובן. אבי לקח אותי אל מחנה-העבודה הזה. יוכבד ואחותי עבדו בו והתגוררו באגף הנשים, ואילו אני הסתתרתי במגורי הגברים, אצל אבי.

לאגר-העבודה

המבנים בלאגר-העבודה היו בני קומות אחדות; הם שמשו בעבר כ-Koszary, קסרקטינים לצבא. למחנה הזה היתה שיגרת יום: בכל בוקר התקיים בו מסדר – Appell – והנוכחים בו יצאו לעבודות שונות, הן במסגרת המחנה והן מחוצה לו. כאמור, אחותי ויוכבד גרו עם הנשים. אחותי עבדה במטבח ואילו יוכבד, כמדומה לי, במכבסה. בערב חזרו עובדי-הכפיה מן העבודה אל המגורים במחנה. אני גרתי באופן לא חוקי בחדר שבו נמצא דרגש השינה של אבי. היו שם תשעה גברים, אשר ישנו על פְּרִיצוֹת, דרגשים שהיו מסודרים בקומות, זה מעל זה. אני ישנתי בלילות עם אבא על הדרגש העליון. ברור שכל אנשי החדר הזה ידעו שאני שוהה שם. יתירה מכך, בבניין המגורים הזה היו גם ילדים נוספים (גם הם שהו שם, כמובן, באופן לא לגאלי). לנו, לילדים, שימשה עליית-הגג כמגרש

משחקים. גם אנשי המשטרה היהודית, שפיקחה על הסדר במחנה העבודה, ידעו שמסתתרים בו ילדים. הם לא הסגירו אותנו, אלא רק דאגו שלא נקים רעש. פעם אחת – אני זוכרת – קיבלתי מכה משוטר כזה, הַיינֶבֶּרג שמו, שתפס אותי בעת שהילדים התרוצצו וכנראה הקימו רעש.

ידענו מי הם אנשי המשטרה היהודית, אשר שיתפו פעולה עם הגרמנים. הדעות עליהם היו כבר אז חלוקות, והן חלוקות עד היום: הם התגייסו לשרות הזה כדי להציל את עצמם ואת משפחותיהם, אבל, מצד שני, היו מביניהם אשר עזרו ליהודים האחרים ככל שיכלו. כך, למשל, אפשרו השוטרים האלה את המצאות הילדים במחנה העבודה, ודאגו, ככל שיכלו, שדבר זה לא ייוודע לגרמנים.

לפעמים המנהל של לאגר, "פיהרר", היה עושה טיול דרך החדרים. ופה זה באמת משהו שאני אומרת שזה נס. אני ראיתי אותו במרחק של כמה חדרים, כי זה היה בפרוזדור. ואני רצתי ונכנסתי מתחת לפריצה אחרונה, וישבתי שמה, שכבתי שמה. ואני ראיתי את הנעלים שלו,

הנעלים, מגפיים אופייניים להם, וכלב. והוא עבר ויצא. אני ישבתי שם עד ערב, שבאו לישון. יצאתי בקושי ואחר-כך רציתי להראות להם איך אני עשיתי את זה – לא יכולתי להכנס.

מנהל או מפקד המחנה, גרמני [קצין SS בשם Fritz Hildebrand] שכינו אותו Führer, היה נוהג לערוך ביקורים בחדרי המגורים. הוא היה עובר בכל חדר וחדר מלווה בכלב. בהקשר הזה ארע לי נס – אין לי שום אפשרות להסביר את זה אחרת: באחד הימים, כאשר שוכני המגורים היו בעבודה, הילכתי לי בפרוזדור ולפתע הבחנתי באיש הזה מלווה בכלבו, במרחק של כמה חדרים מן החדר שבו נהגתי להסתתר. חזרתי אל החדר הזה במנוסה והצלחתי איכשהו להדחק אל מתחת לדרגש התחתון. שכבתי שם ללא תנועה בעת שה-Führer ערך ביקורת בחדר, ראיתי את המגפיים שלו ואת הכלב. הוא לא גילה אותי, ומה שתמוה יותר, גם הכלב לא חש בי. מפחד נשארתי שוכבת שם עד הערב, עד שהגיעו עובדי הכפיה לחדר השינה שלהם. הצלחתי לצאת מן המחבוא הזה בקושי, ואחר-כך, כשביקשתי להדגים לאבי כיצד הסתתרתי מפני מפקד המחנה, כבר לא הצלחתי להשתחל אל מתחת לדרגש הזה.

במחנה העבודה היה מטבח עובדים, אבל בנוסף לכך היה גם מסחר באוכל. בבניין המגורים היתה מעין אכסדרה, מקום שהתכנסו בו אנשים שבידיהם סחורה למכירה או להחלפה. אנשים התרועעו שם; שמעתי קולות של צחוק ואפילו קולות שירה. אבל היו גם הוצאות-להורג במחנה הזה. אני זוכרת מקרה שראיתי במו עיני, כאשר הסתכלתי בהחבא

דרך החלון: הגרמנים תפסו בחור צעיר, אשר נמלט קודם לכן מן הרכבת שהוליכה למחנה השמדה, או אולי ממקום אחר. ראיתי כיצד ה-Führer של המחנה מכוון אליו את אקדחו ורוצח אותו במו ידיו. על אף שכיחותו הרבה של המוות בקרבנו, הארוע הזה היה טראומאטי במיוחד.

בלילות היה אבי יוצא עם יהודים אחרים מן הלאגר אל היער, לחפור באדמה ולבנות בונקרים. אנשים אלה הבינו שמחנה העבודה לא יתקיים זמן רב, ובסופו של דבר נשלח כולנו אל אושוויץ בטרנספורטים [משלוחים] שמהם אין חוזרים. יציאתם בלילה אל היער התאפשרה, כנראה, באמצעות תשלום של שוחד לשומרי המחנה. אבי בנה בונקר למשפחה שלנו במקום מרוחק קמעא ממצבור של בונקרים שבנו אנשים אחרים. בניית המחבוא הזה היתה ממש מלאכת מחשבת – חבל שלא התאפשר לנו (לאחר השחרור) לצלם את המקום. הבונקר היה חדר מרווח יחסית, חפור כולו באדמה; קירותיו מדופנים במוטות עץ ורצפתו גבוהה מעט מהקרקע שבבסיסו. הכניסה אל מחפורת הבונקר היתה דרך גזע עץ רחב וחלול. פתח הכניסה ניתן להסוואה מושלמת הן מבחוץ והן מבפנים, באמצעות מנגנון מתוחכם שבנה אבי. הכניסה אל הבונקר השתלבה לחלוטין עם הסביבה שביער, עד כדי כך שללא ידיעה בדבר קיומה, אי-אפשר היה להבחין בה כלל וכלל.

בבונקר שביער

אדמה. הגענו למקום נפילת הפצצה וראינו בור עצום. הפצצה הזאת היתה יכולה ליפול עלינו, אבל שמחנו מאוד על כך שמפציצים את הגרמנים.

אל הבונקר – אשר שימש לנו כבית בעת ההיא – הגיע נער כבן שמונה-עשרה: בחור יתום, ללא אמצעי מחיה. אבי קיבל אותו, כשם שגם במחבואות אחרים קיבלו אנשים תועים כאלה. באחד הימים הוא יצא עם אבי לקניות והלך בנפרד ממנו, במרחק בטוח, אל העיר או אל הכפר הסמוך. והנה, אבי הבחין שתפסו את הנער הזה. ללא היסוס הוא פנה לאחור, חזר מייד אל הבונקר, ללא שהות מיותרת הוציא אותו ממנו, והוליך אותו במנוסה עמוק יותר אל תוך היער. אבי חשש שהבחור הזה לא יעמוד בעינויים ויסגיר את מקום המסתור שלנו. וכך אכן היה. נודע לנו בדיעבד שהוא נשבר בחקירה והוביל את החיילים שתפסו אותו אל מקום הבונקר שלנו. לאחר שהם עצמם לא יכלו לזהות את הכניסה אל המחפורת, הוא הראה להם. הבונקר הזה נשרף. נשארה לי תמונה ששרדה מן השרפה הזאת, תמונה של אבי כעלם צעיר... מה עלה בגורל הבחור שהסגיר את הבונקר שלנו, אינני יודעת. הוא נלקח מן הסתם אל המחנה, ובעצם נעלם מעינינו.

אבא הוציא אותנו מן הלאגר באחד הלילות – אותי, את אחותי ואת יוכבד – דרך פרצה בגדר המחנה, והוליך אותנו אל הבונקר שביער. מתי בדיוק עברנו אל הבונקר מלאגר-העבודה אינני זוכרת – מתישהו בשנת 1943. בכל אופן, אני זוכרת שהייתי לבושה בבגדים קלים, כך שזה לא היה בחורף. מידי פעם היה אבי יוצא מן הבונקר, כשעל שכמו תרמיל גדול, והיה הולך אל אחד הכפרים הסמוכים או אל בוריסלאב עצמה, כדי לקנות אוכל. לעיתים גם אני השתתפתי ב"מסע הקניות" הזה: הכרתי את הדרך; הייתי הולכת במרחק בטוח מאבי, מגיעה אל השוק וקונה שם לחם. לא שנאתי את הפולנים. כאמור, נראיתי כילדה גויה – היה לי "מראה טוב" (או "מבט טוב"), כך נהגו לקרוא לאנשים שלא היו דומים לסטראוטיפי "יהודי" – ולפיכך התאפשר לי לצאת לפעמים מן הבונקר. ברור שבשוק לא ידעו שאני ילדה יהודיה המסתתרת ביער. באחת הפעמים שהייתי בשוק של בוריסלאב שמעתי אנשים מדברים על המלחמה; הם אמרו שהרוסים נחלו נצחונות על הגרמנים והם חצו כבר את הנהר קובאן [Kuban, נהר הזורם מהרי הקווקאז צפון-מערבה ונשפך לים-השחור]. חשתי שבידי ידיעה חשובה, ובשל כך גם תפשתי את עצמי רבת-חשיבות, וכשחזרתי אל הבונקר הודעתי שהרוסים חצו את הנהר קובאן... לא היה לנו מידע של ממש על התפתחות המלחמה, לרבות על התקדמות הצבא האדום (זה היה כבר לאחר הנצחון בסטלינגרד בחורף 1943). לפיכך השמועה שהבאתי עמי היתה חשובה לנו. באחד הימים כשהיינו בבונקר נפלה פצצה ממטוס לא רחוק מאיתנו. הרגשנו כאילו ארעה רעידת-

אנחנו עברנו לבונקר שלא גמור, זה היה פתוח. ואיכר שאבא היה קונה אצלו, הוא הביא את הגרמנים ומשטרה אוקראינית לחלק שידע ששמה יהודים ישנם. הם באו עם כלבים. יותר אוקראינים היו שמה, שוטרים – ולקחו אותם. אנחנו היינו בטוחים שזהו, סוף, ובטח אנחנו נלך לאקזקוציה שמה, לבית-מטבחיים. אבל, פתאום ראינו שהם מביאים אותנו למחנה בחזרה. גרמנים ואוקראינים. כן, כן [היינו אבא, יוכבד ואחותי] ועוד יהודים שבסביבה היו.

ואיכר, שאבי היה קונה אצלו מזון, הסגיר אותנו ויהודים נוספים שהסתתרו בסביבה. הוא הגיע אל מקום המסתור שלנו עם גרמנים ועם אנשי המשטרה האוקראינית.

היינו די עמוק ביער, וגם שם היה לנו מקום מסתור כלשהו – בונקר נוסף שאבי התחיל בחפירתו ובבנייתו, אלא שעדיין היה פתוח מלמעלה. לא חלף זמן רב מאז שנמלטנו מן הבונקר הראשון אל השני, ואיכר, שאבי היה קונה אצלו מזון, הסגיר אותנו ויהודים נוספים שהסתתרו בסביבה. הוא הגיע אל מקום המסתור שלנו עם גרמנים ועם אנשי המשטרה האוקראינית, מלווים בכלבים. הגרמנים והשוטרים לקחו אותנו. חשבנו שיובילו אותנו מייד אל מקום בית-המטבחיים של בוריסלאב ושם יוציאו אותנו להורג, אבל להפתעתנו הובלנו אל הלאגר ששימש קודם לכן כמחנה-עבודה.

נשארה לי תמונה ששרדה מן השריפה,
תמונה של אבי כעלם צעיר

בטרנספורט לאושוויץ

הגענו למחנה, והיינו שמה זמן קצר, עד שביום אחד – בלילה אחד – התברר שגרמנים כיתרו אותנו, והוציאו אותנו למגרש. אבל מי שיכול היה הלך למחבוא, רץ למחבוא. בשטח של מחנה היו הרבה מחבואים. ואבא שלי ידע על מקום אחד שהוא מאוד טוב. לקח אותי ואמר לאחותי וליוכבד: תתפסו איזה מקום אחר, אני הולך איתה פה. לי נתנו להכנס, ולאבא לא נתנו להכנס – יהודים שכבר היו שם, כי היה כבר מלא. ואבא לא הצליח להכנס, והוא תפס איזה מחבוא, במקרה מחבוא שאחותי ויוכבד היתה.

כחלוף ימים אחדים [21.7.1944], התברר לנו – באחד הלילות – שהגרמנים מכתרים את המחנה מכל עבריו. הם ציוו עלינו לצאת אל מגרש המסדרים. מי שהיה מסוגל נמלט לו אל אחד ממקומות המחבוא בשטח המחנה, שהיו מוכרים ליהודים אשר התגוררו בו. אבי הכיר מקום מסתור טוב במיוחד. הוא נטל אותי עמו לשם והורה ליוכבד ולאחותי למצוא לעצמן מקום מסתור אחר. לכשהגעתי עם אבי למקום המסתור, הוא היה כבר מלא ביהודים. לי עוד התירו להכנס, אבל לא לאבי. הוא נאלץ למצוא לעצמו מחבוא אחר, ובמקרה היה זה מקום המסתור שאחותי ויוכבד נמצאו בו.

המחבוא שבו הסתתרתי נתגלה לגרמנים. הם הוציאו אותנו אל המגרש, שהיו בו כבר יהודים רבים. כל אחד מאיתנו קיבל כיכר לחם, ונצטוונו ללכת תחת שמירה כבדה, במעין תהלוכה, אל תחנת הרכבת שמקומה היה בקצה העיר. בדיעבד נודע לי שזה היה הטרנספורט האחרון מבוריסלאב לאושוויץ. הבנו שהצוררים האלה התחייבו לקונטינגנט [Kontingent, מִקְסָה] של יהודים המיועדים להרצח באושוויץ, לכן לא הוציאו אותנו להורג מייד.

הגרמנים העבירו אותנו ב"תהלוכה" הזאת דרך כל העיר, עד לתחנת הרכבת. נראה לי שברווחים של שלושה מטר זה מזה לאורך כל טור ההולכים צעדו חיילים גרמנים חמושים ברובים, משגיחים שלא יברחו יהודים מן המצעד אל הרכבת. התגעגעתי למשפחתי ובכל אופן ביקשתי להמלט משם: פעמיים יצאתי מן השורה, ופעמיים תפס אותי החייל הגרמני והחזיר אותי אל הצועדים, אמנם לא בגסות רבה, אבל בנחישות. לידי צעדו השוטר היהודי, היינברג, שהיה מוכר לי עוד מתקופת

לאגר-העבודה, ועמו אמו. גם הם הובלו עכשיו אל המוות באושוויץ, בטרנספורט האחרון הזה, ככל יהודי שאיתרע מזלו ונתפס. ביקשתי ממנו שיקח את כיכר הלחם שלי, כדי שאוכל להמלט, והוא אכן עשה זאת. לכשהגענו אל סביבת תחנת הרכבת ניסיתי לברוח פעם נוספת. הכרתי את המקום, מכיוון שהיה סמוך לביתו של האדון דוביס. ידעתי שאם אצליח להמלט מטר הצועדים, האדון דוביס יקבל אותי אל ביתו וכך אנצל. הבחנתי בקיוסק לצד הדרך; הפעם הצלחתי להתחמק מן ההולכים – אפילו החייל הגרמני לא הקפיד עמי – ונכנסתי אל מבנה הקיוסק. בעלת הקיוסק, אישה אוקראינית, ראתה אותי וסילקה אותי בצעקות בחזרה אל טור הצועדים.

הגענו את תחנת הרכבת. נדחסתי בקרון אחד עם יהודים רבים, ובהם השוטר היהודי ואמו, קרון מלא באנשים שישבו על הרצפה. הנסיעה לכיוון אושוויץ היתה איטית במיוחד. יולי 1944: הצבא הגרמני נסוג ממזרח מערבה מפני הצבא האדום. גם פֶּוֹלְקְסְדֵּוּיטְשֵׁרִים [Volksdeutsche], פולנים ובני עמים אחרים ממוצא גרמני] רבים נמלטו מפני הרוסים לכיוון גרמניה. מסילות הברזל היו עמוסות ברכבות של הצבא הנסוג ושל גרמנים ואנשים נמלטים אחרים. לפיכך נסעה הרכבת שלנו בקטעים קצרים בלבד ונעמדה פעם אחר פעם במסילה צדדית. להבנתי, כדי להגיע מבוריסלאב אל המסילה הפונה מערבה, דהיינו אל אושוויץ, צריכים היו לנסוע תחילה מרחק קצר יחסית לכיוון מזרח, עד לסטרי. אינני יודעת כמה זמן חלף עד שהגענו למקום סמוך לעיר סטרי, בסביבת הכפר שבו גר סבא שלי. בימים החמים ובשעות הארוכות כשהרכבת עמדה במסילה צדדית, התירו הגרמנים לילדים לרדת ולמלא בקבוקי מים עבור האנשים הדחוסים בקרונות.

ההמלטות מן הרכבת

הייתי ילדה בודדה בקרון, ללא קרוב משפחה מבוגר עמי. בקרון אחר היתה ילדה בודדה נוספת, לָלָה שמה. מכיוון שבקרון שלי ידעו שאני מבקשת להמלט, ומכיוון שלבד קשה הדבר שבעתיים, ביקשו האנשים מן הילדה האחרת שתצטרף אלי לאותו קרון, ובעצם שתמלט עמי יחדיו מן הרכבת. היא אכן הצטרפה לקרון שלנו, אבל לא רצתה לברוח, אלא ביקשה במפגיע להגיע לאושוויץ, מכיוון שחשבה שאביה שם, והיא, הקטנה, רצתה לחבור אליו, ממש כפי שאני רציתי לחבור אל אבי שנשאר בבוריסלאב. ניסיתי לשכנע אותה, וכך גם אנשים אחרים מן הקרון, שעדיף לה להמלט. אבל היא נשארה בשלה, עד שהאם של השוטר היהודי, היינברג, הצליחה לשכנע אותה, שבאמת עדיף לה להמלט כבר עכשיו מן הרכבת, ולא להיות למעמסה על אביה באושוויץ, אשר יוכל מצידו להמלט משם בגפו ולפגוש אותה אחר-כך בבוריסלאב...

ניסינו ארבע פעמים. היינו צריכים לחזור, ופעם חמישי אמרתי: תשמעי, יש פה הרבה אנשים, אנחנו ניכנס - כל מיני אנשים היו שם: פולקסדויטשרים, גרמנים - ונשאל איפה יש בית-שימוש פה. הגענו לאישה שעמדה שם, היא אמרה: אין פה, צריך ללכת לשדה. אז אנחנו שמחנו. עברנו את התחנה. היא רצתה לרוץ. אמרתי: לא. אבא שלי לימד אותי אף פעם לא לרוץ, אפילו שכלב יהיה. והלכנו לאט. ואני עד היום מרגישה [כאן בכתף] שעוד רגע מישהו יתפוס אותי. אבל לא תפס.

ארבע פעמים ניסינו להסתלק ממסילת הברזל שעליה הרכבת, ולא עלה הדבר בידינו. הצטרכנו לחזור אל הקרון עם בקבוקי המים. בפעם החמישית הצלחנו. הרכבת הגיעה אל מסילה צדדית בתחנה שהיו בה אנשים רבים: גרמנים, פולקסדויטשרים ואחרים. אמרתי לחברתי שתבוא עמי ונשאל את האנשים היכן יש כאן בית-שימוש,

רודף אחרי, לעולם לא לרוץ! חצינו את השדה בהליכה. עד היום אני מרגישה בכתפי את החשש ממגע ידו של שוטר אוקראיני או של חייל גרמני, שעוצר אותי בהמלטותי מן הרכבת המוליכה יהודים אל המוות באושוויץ. אבל אף אחד לא תפס אותנו. הצלחנו להמלט.

לא ידענו, כמובן, מהי הדרך אל בוריסלאב. חשבנו ללכת לאורך מסילת הברזל, אבל אנשים שראו אותנו הזהירו אותנו מפני החזית המתקרבת. פנינו אל הכפר הסמוך, וכך עברנו מכפר לכפר בדרך חזרה אל בוריסלאב. הגב' היינברג, אמו של

בחזרה לבוריסלאב

השוטר היהודי, אשר הכינה אותנו להמלטות מן הרכבת, ציידה אותנו בסיפור-כיסוי על אודותינו, והורתה לנו לומר את הדברים האלה לאנשים בדרך: שאנחנו ממשפחה של פולקסדויטשרים, אשר עושה דרכה אל גרמניה, אבל באחת התחנות איבדנו את הורינו; יצאנו מן הקרון לרגע, ועד שחזרנו המשיכה הרכבת בדרכה והורינו עליה. ועתה - כך סיפרנו לאנשים - אנו עושות את דרכנו אל בוריסלאב כדי לפגוש את הדודה שלנו. אינני יודעת אם היה מי שהאמין לסיפור-הכיסוי הזה, בכל אופן זה מה שאמרנו לאנשים ששאלו אותנו לזהותנו ולמעשינו.

אליהן בלילה לשינה, אבל לא לשהות במחיצתן בשעות היום. הסתובבתי ברחובות בשעות היום, ואילו ללה החליטה לחזור אל האיכר הפולני שהציע לנו לעבוד במשק שלו. ללה, זה שם כינוי לאָלָה; שמה הרשמי - אלזה אברהמי. כיום היא גרה בברלין; בעבר היא התגוררה עם בעלה כאן, בחולון. הביוגרפיה שלה היא סיפור בפני עצמו.

בבוריסלאב פניתי לפולנים שהכרתי, לא למשפחת דוביס, אלא לאלה שגרו קרוב יותר ליער. הם יעצו לי לא ללכת לבדי - גם לא בדרך היער שהכרתי - אל הבונקרים, מכיוון שאלה נתפסו עכשיו על-ידי אוקראינים, בַּנְדֶּרֹוֹוְצִים [Banderowcy], חברי כנופיות של אוקראינים לאומניים, הקרויות על שם מי שהכריז בלבוב בסוף יוני 1941, תחת הכיבוש הנאצי, על עצמאות אוקראינה, Stepan Bandera], שהיו אנטי-סובייטים והתכוננו למלחמת גרילה נגד הצבא האדום המתקדם

עברנו כשלושה כפרים, אוקראיניים בדרך-כלל. הקשנו על דלתות בתים וקיבלנו תפוחי אדמה לאכול ורשות לישון בלילה במתבן. היה קיץ, יולי [1944]; הייתי לבושה בשמלה שיוכבד תפרה לי מסדין ישן, יחפה, שערי בלונדיני קלוע בצמות. חברתי היתה ג'ינג'ית והיה בכך משום סכנה, מכיוון שהיו פולנים אשר חשבו ששיער ג'ינג'י יש רק ליהודים. בכל אופן, אני נראיתי כשיקסה, ואילו היא ידעה לדבר אוקראינית כשיקסה. באחד הכפרים שהגענו אליו - קְרֹוֹפִיבְּנִיק [Kropyvnyk] - קיבל אותנו איכר פולני שאישתו אוקראינית, והציע לנו לעבוד במשק שלו, ברפת הפרות ובטיפול בתינוק. הוא אף הציע לנו לחזור אליו, אם לא נמצא את הדודה שלנו בבוריסלאב.

לאחר שלושה ימים של הליכה הגענו לבוריסלאב. העיר היתה עדיין בידי הגרמנים, ולפיכך מסוכנת עבורנו. הכרתי מספר משפחות פולניות, שהיו בקשרים עם אבי. כמה מאלה הרשו לנו להגיע

ועומד לכבוש את האזור. חברי הכנופיות הללו היו אנטישמים מובהקים ונשקפה מהם סכנה ליהודים.

כאמור, הסתובבתי בימי סוף יולי ותחילת אוגוסט 1944 בעיר בוריסלאב, גם ברחוב הראשי – אוליצה [רחוב] פִּינְסְקָה, במקום שניצב בו בניין מפקדת הצבא הגרמני, ולפניו ביתן המשמר, בודקה שבו נמצא תמיד חייל גרמני חמוש. הייתי ברחובות העיר כילדה פולניה, גויה. ראיתי שילדים ניגשים אל החייל הגרמני, מצדיעים לעברו במועל יד וקוראים "הייל היטלר!". גם אני עשיתי כך, וחשבתי שהמעשה

הזה רק מחזק אותי. אישה אחת שהכירה אותי יעצה לי ללכת לבית סמוך מאוד ליער, שבו גרה פולניה המוכרת אוכל ליהודים שמסתתרים ביער. היא אמרה לי שאוכל לפגוש שם יהודים הבאים מן היער, והם יוכלו לקחת אותי אל אחד הבונקרים שבו מתחבאים אנשים כמוני. והנה הגיע לשם יהודי אחד כדי לקנות מזון, אבל הוא סרב לקבל אותי. הפולניה נעמדה מולו ואיימה עליו שאם לא יקח אותי עמו אל המחבוא ביער, היא לא תמכור לו אוכל. האיום הועיל; הוא אכן לקח אותי אל מקום המסתור, ושוב הייתי בבונקר בין יהודים.

השיחרור

הייתי בין יהודים ארבעה ימים עוד. אז אחד שעמד בתצפית הסתכל על גרמנים, שהיו שם עם הנשק שמה. ויום אחד הוא רץ עם צעקה, שחשבנו שהוא השתגע: רוסים ישנם! באותו מקום שגרמנים היו, כאן רוסים. ואנחנו יצאנו. ורוסים האלו הסתכלו עלינו כעל יצירות לא מן האדמה. אנחנו נישקנו אותם. היו בחורים צעירים. פתאום ראיתי על הסוסים איך הם הגיעו שמה.

ארבעה ימים הייתי שם, בבונקר, עד שאחד המסתתרים, אשר יצא כדי לצפות בהחבא בגרמנים, חזר במרוצה וכל כולו צועק – "רוסים נמצאים!". הרוסים הגיעו ותפסו את המקומות שקודם לכן

היו בידי הגרמנים. יצאנו מן הבונקר, יצאנו מן היער והגענו אל החיילים. הם – אנשים צעירים, חיילי הצבא האדום רכובים על סוסים – הסתכלו עלינו כאילו איננו שייכים לעולם הזה. נישקנו אותם.

וכל היהודים – בלי איזה הודעות, בלי לפידים – יצאו לשוק בעיר, ושמה היה מפגש. ואני נורא פחדתי להפגש עם אבא, כי אני חשבתי שהוא בטח יבכה. כן, מצאתי את אחותי ואת יוכבד ואת אבא.

כל היהודים המסתתרים – ללא הודעה רשמית או הֶכְוֵנָה כלשהי – הגיעו אל כיכר השוק וקיימו שם מפגש של ניצולים. חששתי לפגוש את אבא, כי חשבתי שכוחו לא יעמוד לו והוא יבכה לכשיראה אותי. ואכן, בכיכר השוק ראיתי מולי את אחותי, את יוכבד ואת אבא.

הסובייטים שיחררו אותנו ב-7 באוגוסט (יום-ההולדת של אחותי). מאז שנמלטתי מן הרכבת חלפו כשבועיים. באחד הספרים שנכתבו על אודות בוריסלאב נאמר שטרנספורט המוות האחרון שיצא מן העיר הזאת אל אושוויץ – דהיינו הרכבת שנמלטתי ממנה בסביבות העיר סטרי – הגיעה

אל מחנה ההשמדה ביום 7 באוגוסט 1944, כלומר ביום ששחררה בוריסלאב מן הנאצים. מי שניצל מן ההשמדה זה היה במקרה.

לא חזרנו לגור בבית שלנו – אפשר שהיה הרוס ומכל מקום לא היה ראוי למגורים – אלא בבית אחר. הוא היה שייך למשפחה יהודית, אשר איש ממנה לא חזר, ועכשיו היה ריק מיושבים. הבית הזה עמד באחת הכיכרות, המכונה "רוגטקה": יצאו ממנה רחובות לכיוונים שונים של העיר. אלא שגרנו שם תקופה קצרה בלבד; בעצם, מאז השחרור גרנו בבוריסלאב כשבוע ימים, בכל אופן תקופה קצרה ביותר, שלאחריה עברנו אל דרוהוביץ'.

הדוד שלי יעקב, קוֹבָה (מימין), האח של אבי ואבי באמצע שנות ה-1950

כחלוף ימים ספורים בלבד מרגע השחרור הופיעו בבוריסלאב הדוד שלי יעקב, קוֹבָה, האח של אבי, שהסתתר בתקופת המלחמה בבונקר בדרוהוביץ', והדודה שלי רצ'קה, האחיות הצעירה של אמי, אשר טיפלה בי לא מעט בילדותי. מכיוון שאלה לא ידעו מה עלה בגורלנו, הם התהלכו ברחובות העיר וקראו בקול רם את שם אבי: "חיים זובל! חיים זובל!". לאחר זמן קצר הם מצאו אותנו, וביקשו לקחת אותנו ללא

הדודה שלי רצ'קה, האחיות הצעירה של אמי

ולפיכך לא הציעו לה לעבור עמנו אליהם, היא היססה תחילה וחשבה להשאר בבוריסלאב בגפה. בימים הספורים שחלפו מאז השחרור, היא זכתה כבר להצעת עבודה בניהול-חשבונות וביקשה לממש את האפשרות הזאת. אולם, דודתי, אחות אמי המנוחה, לכשהבינה שיוכבד קשורה עמנו, עמדה על כך בכל תוקף שתצטרף למשפחה מכל בחינה שהיא, ושתצא עמנו מבוריסלאב לדרוהוביץ'.

הידיעה בדבר היות יוכבד בהריון כתוצאה מיחסיה עם אבי גרמה טלטלה עזה ביחסי אליה. קינאתי בה על שהיא ישנה עמו, והתנהגתי כלפיה בעוינות רבה. אחותי, המבוגרת ממני, ניסתה להסביר לי עניינים שונים בהקשר הזה, אבל מאומה לא עזר.

יוכבד (חבקה) וואנדה בסוף שנות ה-1950

אבי נשא את יוכבד לאישה באופן רשמי. היחס העוין כלפיה הופגן מצידי מספר חודשים, עד לרגע שאחי החדש, הַנִּי, נולד (7 בינואר 1945). הלכתי יחד עם אחותי אל בית-החולים שבו ילדה יוכבד; אחותי הספיקה כבר לתפור לתינוק הרך חולצה חמה. יצאנו מבית-החולים ואחי העולל עמנו. זאת היתה מבחינתי אהבה ממבט ראשון, ומאותו רגע שיניתי את יחסי ליוכבד. האישה היקרה הזאת, חֶבְקָה, נעשתה לי בפועל אמא שניה. לתינוק שנולד קראו הנריק, צבי בעברית, הנרי לפי שמו הרשמי והַנִּי בפני בני המשפחה.

הייתי כבר בת עשר; לא ידעתי עדיין קרוא וכתוב ולא ידעתי חשבון. מדוע לא למדו אותי בשנות המלחמה לקרוא ולכתוב וחשבון – השכלתו הבסיסית של כל ילד בגיל הזה? – אינני יודעת. אפשר שלא חשבו שדבר זה כדאי...

גם בדרוהוביץ' גרנו בבית שדייריו הקודמים לא שבו אליו לאחר שחרור האזור. אבי ויוכבד מצאו מקומות עבודה: אבי במסעדה של קצינים סובייטים ויוכבד בסניף הדואר בדרוהוביץ'. ואילו אני, התחלתי סוף-סוף ללכת לבית-הספר.

ואני הייתי באה מוקדם מבית-ספר. אמרתי פעם ליוכבד: תראי, אני אביא לך את אח שלך. כי אח שלה שפצוע היה, הוא היה כבר בקשר. אני לא יודעת איך הקשר נוצר – דואר. ויום אחד אני חוזרת מבית-ספר, עומד איש בשינל, ואני אומרת: אתה אח של יוכבד? אומר: כן. רצתי לדואר להגיד לה את זה, אבל היא לא האמינה, כי אני כל הזמן אמרתי לה שאני אביא אותו. הוא היה... הוא ניצל בגלל עקשנות שלו. הוא קיבל כדור בעמוד השידרה, והוא דרש שיעבירו אותו למוסקווה לניתוח. הוא היה איש מאוד חכם וידע לעמוד בזה, וניתחו אותו, והוא חזר. גרנו ביחד.

חזר, אלא שהיא לא האמינה לי, וחשבה שאני חוזרת על הבטחתי בעלמא להביאו אליה... מרדכי ניצל ממוות, או מחיי נכות קשים, בזכות תבונתו ועקשנותו. הוא נפגע מכדור בעמוד השרדה ועמד על כך שיעבירו אותו לניתוח בבית-חולים במוסקווה. הוא היה אדם חכם ודבק-במטרה, ובזכות תכונות אלה חזר מן המלחמה. הוא הצטרף אל ביתנו וגר עמנו.

יוכבד הצליחה ליצור קשר – כנראה באמצעות עבודתה בדואר – עם אחיה הפצוע, מרדכי. ביודעי שהיא מצפה לשובו, נהגתי להבטיח לה פעמים רבות ולומר לה שאני אצליח להביאו אליה. והנה יום אחד – חזרתי כהרגלי, מוקדם יחסית, מבית-הספר – ראיתי ברחוב אדם לבוש בשינל (מעיל צבאי כבד). שאלתי אותו: "אתה האח של יוכבד?", והוא ענה בחיוב. רצתי אל סניף הדואר ואמרתי ליוכבד שאחיה

אחי, הנרי (הניו), בילדותו

כשהתחלתי ללכת לבית-ספר, מורה שלי אמרה לי: תשמעי, למה שלא תקראו לך ואנדה? אני לא כל כך אהבתי את השם שלי, שכל כך אמרתי: בסדר. ואז היא סיפרה לי על האגדה הזאת. אז בוודאי היה מתאים לי, שהיא לא רצתה את הגרמני. האגדה מספרת שבת של מלך קראקוב, בקראקוב, הכריחו אותה להתחתן עם גרמני, והיא לא רצתה, והחליטה, בחרה, בחרה מוות בוויסלה; זרקו את עצמה לנהר בגלל זה שלא רצתה גרמני. זה מספרים לפני, בפרה-היסטוריה של פולין. אחת מאגדות. וזה שם שמאוד התאים לי. אבא בכל זאת קרא לי פֶּנְקָה, ואני אהבתי את זה במשפחה. ולפעמים בן שלי עכשיו פתאום אומר לי פנקה, אז אני כל כך טוב לי עם זה, שלפעמים אני חושבת אולי לשנות בחזרה, אבל הרבה אנשים כבר מכירים, וזה.

כאמור, התחלתי ללכת לבית-ספר. היה זה בית-ספר אוקראיני אמנם, אבל למדנו בו פולנית; בכל אופן, אינני זוכרת שלמדתי לקרוא ולכתוב באותיות קיריליות. המורה בכיתתי תהתה על השם שלי, פֶּנְקָה, והציעה לי להחליף אותו לוואנדה. לא אהבתי את שמי במיוחד ולכן הסכמתי להצעתה. היא סיפרה לי אגדה פולנית עתיקה על הבת של מלך קראקוב, ואנדה שמה, אשר נגזר עליה בניגוד לרצונה להתחתן עם גרמני. היא סרבה לעשות זאת, גם במחיר חייה, ואכן היא איבדה עצמה למוות מדעת בטביעה בנהר הוויסלה. השם הזה – של נערה הרואית, אשר העדיפה מוות על פני נשואין עם גרמני – התאים לי בעת ההיא. אבי ובני המשפחה המשיכו לקרוא לי פֶּנְקָה, ואני אהבתי את זה. כיום, קורה שהבן שלי פונה אלי בשם פנקה, והדבר טוב בעיני עד כדי כך שאפילו הרהרתי לאחרונה באפשרות לשנות את שמי הרשמי ולחזור אל השם המקורי... בכל אופן, נראה לי שמאוחר מדי, מכיוון שרבים כל כך מכירים אותי בשם ואנדה.

משכר-העבודה הראשון שקיבל אבי הוא קנה שני שקים גדולים של תפוחי-אדמה והביאם הביתה. היהודים שעברו לרוסיה בעת המלחמה – מי ברצון, במנוסה, ומי בכורח – החלו חוזרים מערבה, אל האזורים שהצבא האדום שיחרר כבר מן הכיבוש הגרמני. בני משפחה רבים לא נמצאו להם במקומות שהתחוללה בהם השואה, אבל קשרי ידידות חדשים החלו להרקם בין השרידים והפליטים למיניהם לבין עצמם. קשרנו יחסי ידידות עם משפחה שלה ילד בן שבע (אני הייתי כבר בת עשר), רִישָׁרְד שמו, רִישִׁינ. הוריו היו מביאים אותו אלינו כדי שישחק עמי. כיום אני אומרת לו שתפקדתי כלפיו – גם מבלי שידעתי זאת – כביבי-סיטר. רישיו חבש לראשו תמיד כובע של טייס סובייטי; הוא גדל ברוסיה כילד-מלחמה. המשחק האהוב עליו ביותר היה חיקוי של זריקת רימוני-יד בסערת הקרב: הוא ניצב מאחורי מחסה בדמות השקים הגדולים של תפוחי-האדמה (שכבת-פיצוץ של ממש...), בידו רימון-יד של

תפוח-אדמה מארסנל השקים, והוא היה מידה אותו בי בהשמיעו את זעקת הקרב הנודעת של חיילי הצבא האדום – זֶה רֹדִינוּ, זֶה סְטָאלין! – דהיינו למען המולדת, למען סטאלין! אמו היתה שרה לנו שירים רוסיים יפים, שירים שגדלנו עליהם אחר-כך ומאוד אהבנו אותם. רישרד נעשה לנו חבר לכל החיים, ואף שאינו ישראלי והוא גר בחוץ-לארץ, אנחנו מתראים לעיתים קרובות יחסית. סיפור חייו מעניין בפני עצמו.

למשפחה הזאת היתה חברה טובה מאוד. היא הכירה את האח של יוכבד ונישאה לו. הם גרו אצלנו בדרוהוביץ.

ואנדה, הבת של מלך קראקוב

כל זאת ארע עדיין בגליציה, לאחר ששוחררה על-ידי הצבא האדום ולפני תום המלחמה. לאחר שהסתיימה המלחמה סופחו האזורים המזרחיים של פולניה לאוקראינה הסובייטית, לבילו-רוסיה הסובייטית, וכיו"ב – לברה"מ בכלל – וחדלו להחשב לאזורים פולניים. בד-בבד, בגבולה המערבי סופחו לפולניה מחוזות, כשלזיה-התחתית (Niederschlesien), שנחשבו באתוס הלאומי כפולניים, אף שהיו מאוכלסים בגרמנים במשך מאות רבות בשנים, לפחות מאז המאה ה-13. פולניה קיבלה את האזורים האלה במערה כביכול תמורת מחוזותיה המזרחיים, כגליציה. רבים מאזרחי פולניה שחיו לפני המלחמה במחוזותיה המזרחיים היגרו עתה מערבה כִּרְפָּטְרִיאָנְטִים [Repatriant], השב אל מולדתו מגלות בארצות ניכר] אל האזורים שהיו לפני מלחמת העולם טריטוריה גרמנית. בין המהגרים האלה יהודים רבים, שהעדיפו לגור יחדיו.

עובדי הצרכניה: חיים ראשון מימין

גם חבקה (ראשונה משמאל) עבדה בצרכניה

חשבנו על ישראל – שהיתה עדיין פלסטינה – אבל בינתיים קיימנו את חיינו בפולניה. היו כאלה שניסו להבריא את הגבול הצ'כוסלובקי, והיו ביניהם שהצליחו, אבל היו גם שנתפסו ונענשו על כך.

דודתי, רָצ'ה, הכירה לי ילדה מן הניצולים, שנעשתה לחברתי הקרובה הראשונה, וילָמָה שמה. כמוה כמוני – הבנתי מדברי דודתי – גם היא יצאה עם תום המלחמה מן הבונקר, שבו הצילה את חייה, וגם היא איבדה במלחמה את אמה. בבית-הספר (הפולני) בוואלבז'יך הוחלט לסווג את התלמידים לכיתות הלימוד לפי הגיל ולא לפי ההשכלה. הייתי בת עשר, כמעט ללא ידיעת קרוא וכתוב וללא ידיעת חשבון, אבל נשלחתי ללמוד בכיתה ג'. וילמה, חברתי, היתה צעירה ממני בשנה, אבל התעקשה ללמוד יחד איתי, ולפיכך עברה בסתר לכיתתי, ומאז היתה עמי. בשל היותה מלכתחילה צעירה מבני כיתתה, הצליחה ברבות השנים לגמור את בחינות הבגרות בגיל צעיר יחסית לשאר התלמידים. וילמה נפטרה לפני כשש שנים.

חברתי הקרובה הראשונה, וילָמָה (מימין), ואני

עברנו לגור בעיר ואלבֶּז'יך [Walbrzych, בגרמנית Waldenburg], עיר בשליזה-התחתית הסמוכה לעיר המחוז וְרוֹצְלָב [Wrocław], המוכרת גם בשמה הגרמני בְּרֶסְלָו [Breslau]. אבי מצא עבודה ולימים נעשה מנהל של צרכניה בעיר. הצרכניה הזאת היתה קואופרטיב. גם חבקה עבדה בה לצידו. מחזור המכירות בחנות הזאת היה גדול ביותר, ואבא זכה מידי פעם לתעודות הוקרה בשל כך. ליהודים תמיד יש תוכניות לעתיד, ורבים חשבו שההתיישבות שלנו בוואלבז'יך היא עניין זמני.

אבי מצא עבודה ולימים נעשה מנהל של צרכניה

ההשתתפות בפעילויות התנועה החזירה לי ולבני גילי משהו מן הילדות העשוקה שלנו

אחותי זופיה (זונקה, זהבה) בסוף שנות ה-1940

ואנדה (שורה אמצעית, חמישית משמאל) וזהבה (שורה עליונה, שלישית משמאל) בקייטנת השומר הצעיר

לכששחררה בוריסלאב בידי הסובייטים, נתפסו אנשי המחתרת הפטריוטית הפולנית AK ונשלחו לסיביר. אדון דוביס, מיטיבי, היה אחד מהם. דבר זה נודע לנו רק בדיעבד. משנת 1944 ועד 1956 הוא היה במחנה מעצר סובייטי. לאחר שבולגאנין [Nikolai A. Bulganin] נעשה ראש ממשלה בברה"מ, יצא צו לשחרור האסירים הפולנים ולהחזרתם אל המולדת. משפחת דוביס לא חזרה לבוריסלאב, שחדלה כאמור להיות פולנית, אלא לעיר אחרת בתחום פולניה, קרוסנו [Krosno], שגם בסביבותיה יש נפט.

על אנה פרנקרברגר, המטפלת הגרמניה שהיתה בביתנו, לא ידוע לי מאומה. כחלוף שנים רבות ניסיתי להתחקות על עקבותיה באמצעות מכרים יהודים שגרו בגרמניה, אבל ללא תוצאות.

למדתי בבית הספר היסודי ואחותי בגימנסיה. היא נעשתה חברה פעילה בתנועת השומר-הצעיר, בשכבת הבוגרים. באחת מחופשות הלימודים היא הציעה לי להצטרף לתנועה – לקיטנה של ילדים בגילי. וכך הצטרפתי גם אני לשומר-הצעיר ההשתתפות בפעילויות התנועה החזירה לי ולבני גילי משהו מן הילדות העשוקה שלנו. זאת היתה תנועה צופית, ציונית וסוציאליסטית. היינו משחקים והיינו שרים משירי ארץ-ישראל; כל שיר חדש שנשמע בארץ היה עובר במהרה גם אל המדריכים שלנו, ומהם אלינו. העובדה שהיינו יכולים לצאת אחר-הצהרים, לאחר הלימודים, אל קן השומר-הצעיר, לפגוש חברים, לרקוד הורה, לשמוע את דברי המדריכים וכיו"ב, היתה משמעותית ביותר לחיינו; התנועה נעשתה עבור רבים מאיתנו מוקד של זהות והזדהות. הקשבנו לסיפורי ארץ ישראל ונרקמה בלב כל אחד ואחד מאיתנו המשיכה אל הארץ, בודעו שבאיזה שלב בחיים הוא ימצא את עצמו בישראל. אבי התייחס אל ההשתתפות בתנועה באופן חיובי ביותר.

פולניה כל פעילות של ארגונים ציוניים, ולפיכך סגרו גם את מפעל ההכשרה שלנו. חזרתי הביתה והספקתי לגשת לבחינות הבגרות. לאחר שסיימתי את בחינות הבגרות, נאסרה גם העליה ארצה. הגשנו בקשה רשמית לכך, ונענינו בסרוב. נרשמתי ללימודי הנדסה בוורוצלב.

בפוליטכניקה [מוסד השכלה גבוה ללימודי הנדסה, בדומה לטכניון] של ורוצלב למדתי לתואר ראשון. ביקשתי תחילה ללמוד אדריכלות, אבל לא התקבלתי ללימודים אלה בגלל "סיבות סוציאליות". לסטודנטים שעברו בהצלחה את מבחן הקבלה, כמוני, אבל לא הצליחו להרשם למקצועות הלימוד שחפצו בהם, הציעו ללמוד הנדסה סניטארית (הנדסת תברואה, שכיום נקראת "הנדסה סביבתית"). זאת היתה בשעתה פקולטה חדשה, עדיין בשנה השניה לקיומה. פרופסור אחד הביא לוורוצלב את הרעיון של הנדסת תברואה מאמריקה. כשלא התקבלתי ללימודי אדריכלות חשבתי לעצמי שלאחר השנה הראשונה בלימודי הנדסת תברואה אוכל לעבור לאדריכלות. אבל, במהלך השנה הראשונה – כמוני גם שאר תלמידי המגמה הזאת – התאהבנו בנושאים שלמדנו, ולא חשבתי יותר על מעבר לפקולטה אחרת. למדנו קלימטיזציה (הסתגלות-לסביבה), חימום, ניקוי מים וביוב, אינסטלציה ועוד. בהיותי סטודנטית הרגשתי שאני אהובה בכל מקום. אינני יודעת למה. אולי מכיוון שהייתי היהודיה היחידה בפקולטה הזאת (מעולם לא הסתרתי את היותי יהודיה), והאנשים גילו שאינני דומה לסטראוטיפ שהיה להם על אודות "יהודים". רכשתי לי חברים וחברות מבין הסטודנטים, ובהם מילָה, הלינה, באשה ויאשה.

היה לנו מדריך, יוחנן, שעבר את המלחמה בליטה. הוא לא סיפר אף פעם על שארע לו בעת המלחמה. וכך גם האחרים – אף אחד מבין הילדים לא סיפר על תקופת המלחמה, ואף אחד לא שאל ובעצם לא ידע מה ארע לחבריו – מי מהם היה ברוסיה ומי שרד בגיהנום של השואה על אדמת פולניה. רק עכשיו, כשאנחנו נפגשים, עולים הדברים ומתבררים. המדריך שלנו היה בן 18, ואילו אנו היינו נערות ונערים צעירים, בני 13-14. לדידנו היה המדריך הזה דמות אלוהית. לפני מספר שנים הוא כתב ספר על קורותיו בעת המלחמה. הספר יצא-לאור זה לא מכבר בעברית. לפני כן התפרסם בהולנדית.

בסוף שנות ה-40 ובראשית ה-50 עדיין אפשר היה לעלות ארצה מפולניה, וכך עשתה אחותי, שעלתה ארצה עם קיבוץ ההכשרה שהתקיים בסביבות העיר ביִּילָאָה [Bielawa]. בשנה אחרונה ללימודי בבית-הספר התיכון בוואלבז'יך – ארגנו בשומר הצעיר מפעל הכשרה, להכנת החניכים לעליה ארצה. ביקשתי להצטרף לקבוצת ההכשרה הזאת, ואילו אבי התנגד לכך באומרו שתחילה עלי לסיים את בחינות הבגרות. אל ביתנו באו מדריכים מן השומר הצעיר בנסיון לשכנע את אבי. אני, מצדי, פתחתי בשביתת רעב, ובסופו של דבר לא נותרה בידו הברירה אלא להתיר לי להצטרף. מפעל ההכשרה התקיים בכפר בשם מִיִּיטְקוֹב [Mietkow]. למנהל ההכשרה קראו אריה'ציקה שפירו. לאחר המלחמה הוא עסק בחפוש ילדים יהודים, שנותרו במנזרים ובידי פולנים, ורבים מהם לא ידעו שהם יהודים במוצאם. לימים הוא נעשה מפקח של משרד-החינוך, כאן, בחולון.

אבל, למזלי הטוב – אם לומר את האמת – בעת השתתפותי במפעל ההכשרה אסרו שלטונות

ואנדה (שורה שניה מלמטה, תשיעית משמאל) ושמעון (שורה עליונה, תשיעי משמאל) בקן השומר-הצעיר בוואלבז'יך

יוחנן פיין, המדריך בשומר הצעיר

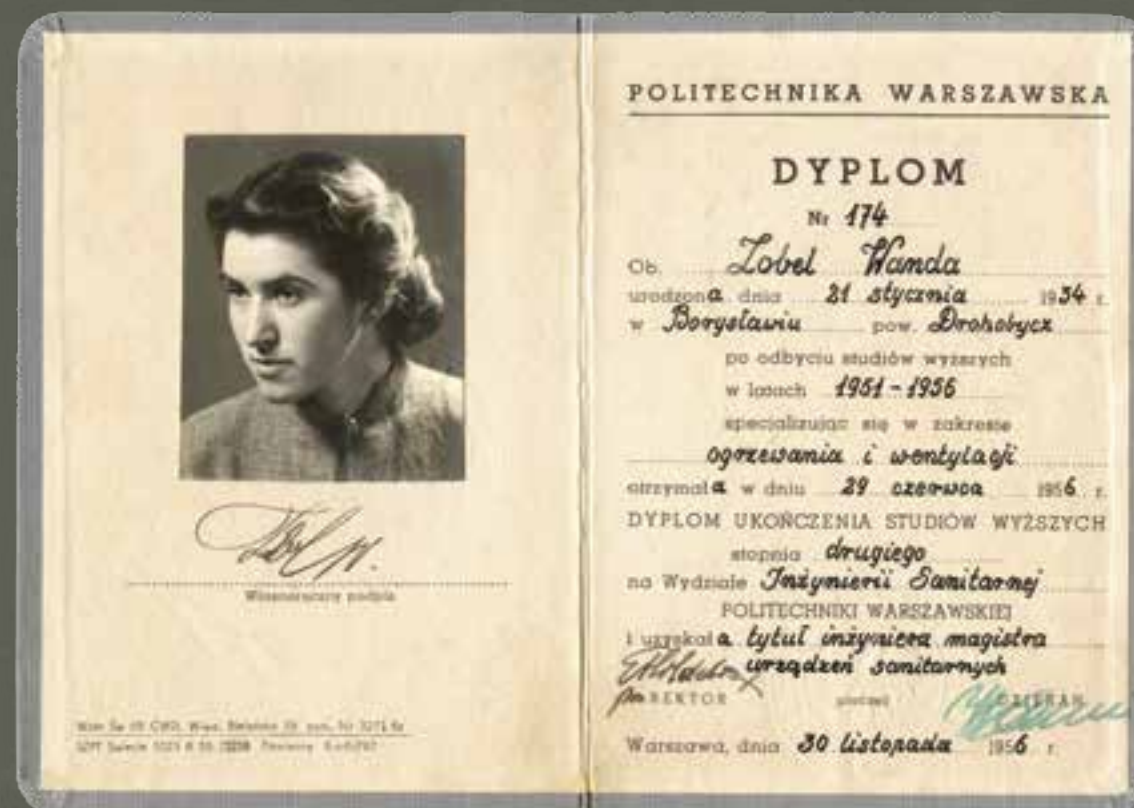
ואנדה בתחילת שנות ה-50

בפוליטכניקה של ורוצלאב למדתי לתואר ראשון

חיים, הנין, חבקה ואנדה

תעודת ההסמכה של ואנדה מהפוליטכניקה בווארשה

דב (בולק) בילדותו

דודתי רצ'קה, בעלה איסר והבן שלהם, דב

הורי גרו כל הזמן בוואלביץ, גם קודם לכן, כשלמדתי בוורוצלב. בהיותי בווארשה ביקרתי פעמים רבות בבית ההורים של באָטָה (הבת של מרדכי, האח של חבקה), ואף לנתי שם לא פעם. כך גם ביקרתי בבית ההורים של דב, אצל דודתי רצ'קה ובעלה איסר. אחד המקרים הזכורים לי מתקופת לימודים זו היה בחורף קר במיוחד, כשהטמפרטורה הגיעה למינוס 32 מעלות. ביום קר שכזה היתה לי בחינה בפוליטכניקה. לא היו לי בגדים מיוחדים, המתאימים לקור כזה, אבל הייתי חייבת לגשת לבחינה. כדי לא לקפוא לבשתי סוודר חם על המכנסים ורצתי מן הרחוב אל הכניסה של הפוליטכניקה. עד היום אני מרגישה את דקירות הקור ברגלי.

ב-1954 באתי לווארשה מוורוצלב כדי ללמוד בפוליטכניקה לקראת התואר השני (מגיטר) בהנדסה. עמי למדו גם חברים מהפוליטכניקה של ורוצלב (שם למדנו לתואר הראשון), ביניהם חברתי הלינה. בווארשה הייתי עד לשנת 1956. למדתי בפקולטה להנדסת תברואה, שהיו בה מחלקות למיזוג-אוויר, חימום, ניקוי מים ועוד. הלימודים היו קשים. לא רק בנים למדו אז בפקולטה להנדסה, גם לא מעט בנות היו שם. חברתי הלינה, שהיתה כבר נשואה, גרה עם בעלה בדירה פרטית, ואילו אני גרתי במעונות, ב"בית האקדמאים". בהיותי סטודנטית לא הייתי יכולה לעבוד. אבי עזר לי מבחינה כספית, אבל בראש ובראשונה קיבלתי מלגה, כפי שרבים מן הסטודנטים קיבלו בשנים האלה.

אבי, חיים זובל

ב-1956 באתי לישראל כתיירת, עם אבי. ואנדה, חיים, זהבה

בבית הגדול הזה גר גם שופט בבית-המשפט המחוזי, אשר חיבב את שמעון כשהגיע לבקרני ב-1957. הדייר הזה היה אדם אינטליגנטי, אשר שרת בתקופת המלחמה בצבא אַנְדֶרס, [Armia Andersa, Anders Army – צבא של לוחמים פולנים, שגוייס בברה"מ והשתלב במסגרת בעלות-הברית המערביות. יחידות צבא אנדרס חנו בארץ-ישראל ב-1943, לפני שיצאו להשתתף במתקפה הבריטית באיטליה]. כששמע על כך שבכוונתי להגיע לישראל, שיבח באזני את האקלים בארץ ואמר שאין טוב יותר מן האקלים של פלסטינה. שמעון ביקר אצלנו בוואלביז'ן, כששכבתי שם חולה. לחדר שלי בוורוצלב הוא הגיע כשהזמנתי אותו ביחד עם חברים לאחר שהלכנו לצפות באופרה. בהזדמנות אחרת הזמנתי אותו לנשף הסלבסטר שהתקיים בפוליטכניקה.

[לאחר סיום לימודי המגיסטר בווארשה, לאחר שובי מן הביקור בארץ ולפני עלותי ארצה עבדתי בוורוצלב באחד ממפעלי התעשייה:] מצאתי מקום עבודה והתחלתי לעבוד. בינתיים התאפשר לישראלים להגיע לפולניה כתיירים. בין הבאים היה גם שמעון. הוא נפגש עמנו – חמישה חניכים של השומר הצעיר שלא הצליחו לעלות ארצה בתחילת שנות ה-50. מהמפגשים עמו התפתח הרומאן בינינו. הוא ביקש ממני לעזוב את פולניה ולעלות ארצה.

בוורצלאב גרתי במשך שנתיים וחצי באחד החדרים של ווילה גדולה שחולקה לשלוש דירות. זה היה חדר ובו במה מוגבהת וארון גדול עם פיתוחים. קיבלתי את האפשרות לגור שם מן העיריה, לאחר שפיניתי מרצוני חדר בדירה אחרת, שעמדה למכירה.

ב-56 נסעתי עם אבא בתור תיירת לישראל. ביקרנו. בשביל לראות את אחותי, ואח שלו היה כבר פה, ודודה. במקרה, בתחנה מרכזית, פגשתי את שמעון, שהיה בקבוצה שלנו בשומר-הצעיר. נכנס איתי לאוטובוס מספר 4. נסעתי לבקר חברה משומר-הצעיר, ובאוטובוס הוא אומר לי: איך את עוד נשארת בפולין, את אקטיביסטית כזאת? על זה ענה אחד מנוסעים: שישארו שמה, שיגמרו אותם, כמו כלבים! זה היה ממש לא נעים. יצאתי מאוטובוס.

ב-1956 באתי לישראל כתיירת, עם אבי. אחותי גרה כאן ברחובות וכן גם דוד שלי, אח של אבי, גר ביהוד. באחד הימים נסעתי לתל-אביב כדי לבקר חברה, שהיתה בקבוצת השומר הצעיר שלנו בוואלביז'ן לפני עלייתה ארצה. במקרה פגשתי בתחנה המרכזית בתל-אביב, באוטובוס מספר 4, את שמעון, שגם הוא, לפני עלייתו ארצה, היה חבר בקבוצת הגיל שלי בקן השומר הצעיר בוואלביז'ן. שמעון שאל אותי בפולנית, כיצד זה אני, שהייתי פעילה בשומר הצעיר, נשארת עדיין

ואת הלימודים סיימתי בווארשה, בתואר שני – מְגִיסְטְרִיוֹם. והתחלתי לעבוד. בינתיים ישראלים היו באים בתור תיירים; בין היתר שמעון בא ונפגש עם אלה – היינו חמישיה – שלא הצלחנו לבוא ב-50. וככה התחיל רומאן.

ואנדה ושמעון, פולניה 1957

ואנדה ושמעון, פולניה 1957

ואנדה בשנות ה-50 המאוחרות

ואנדה בשנות ה-50 המאוחרות

ואנדה ושמעון באניה "ארצה" 1959

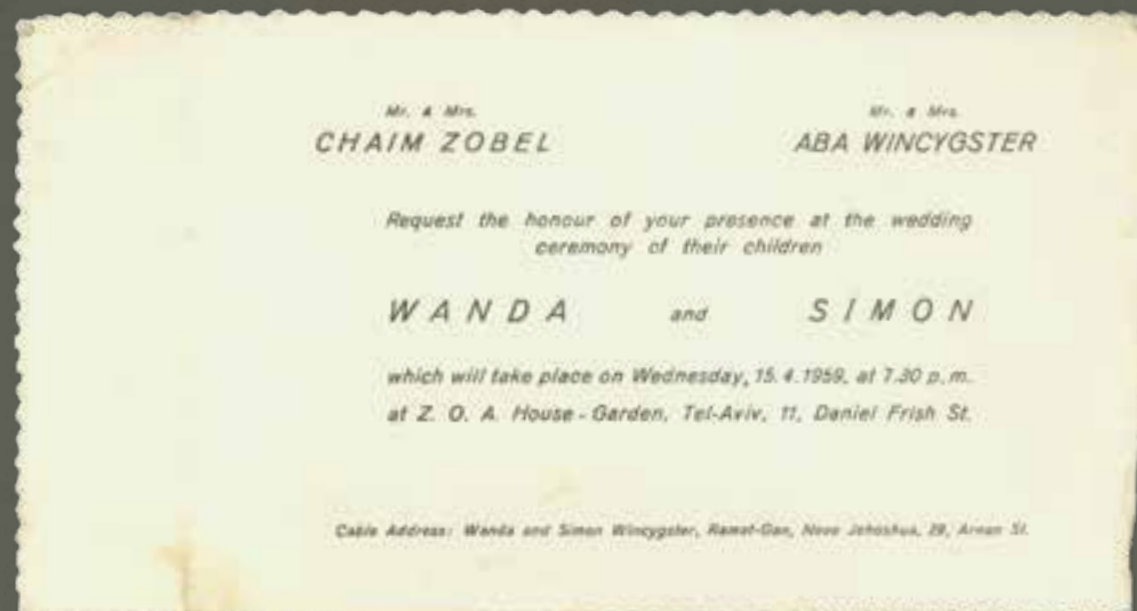

להביאני עמו לישראל

לרכוש דירה ברמת-יוסף, וזאת עשינו. כחלוף שנה – באפריל 1960 – נולדה ענת, בתנו הבכורה. שמעון, בעלי, עדיין למד, משפטים, ואילו אני קיבלתי משרה במשרד הפרויקטים (אדריכלים) של עריית תל-אביב. בשנת 1963 נולד בנו, רונן. הבת הצעירה שלנו, יפעת, נולדה ב-1970.

במקום עבודתי בעריית תל-אביב עבד עמי אדריכל מפורסם, לנץ. בתקופה הראשונה לעבודתי שם התקיים בירושלים משפט אייכמן. האדריכל

קיימנו קשר מכתבים במשך כשנה, שעם סיומה הוא הגיע שוב לפולניה, והפעם כדי להביאני עמו לישראל. לאחר חג המולד של 1958 יצאתי בדרכי ארצה; שם האניה שעמה עליתי היה, אף הוא, "ארצה". באפריל 1959 נישאנו בתל-אביב. הורי לא יכלו להגיע מפולניה, אבל בחתונתי נכחו אחותי ובני משפחתה, הדוד שלי ובני משפחתו, וגם דודתי ובני משפחתה, שבינתיים הגיעו ארצה. גרנו תחילה ליד בני המשפחה של שמעון, בכפר-סבא. אחר-כך, בהיותי אקדמאית, קיבלתי אפשרות

חתונת ואנדה ושמעון, תל אביב 1959

חינו בארץ, כגון היחס שמקבלת ישראל מארצות אחרות. אני חוששת שמה שאנחנו חושבים על עצמנו שונה ממה שבארצות העולם חושבים עלינו, ואני מפחדת שבעתים כאשר אני מסתכלת על מפה ואני רואה את הנקודה הקטנה של מדינת ישראל במזרח התיכון, בין הארצות הערביות. אינני מפסיקה להתפלל על הרצל ולתהות – איזו פנטאזיה היתה לו.... דרך אגב, הבת הגדולה שלנו היא אדריכלית פנים, והיא עיצבה את מוזאון הרצל החדש בירושלים... זהו.

תודה!

לנץ ראה שאני מקשיבה לשידורי הרדיו מאולם המשפט, ודבר זה הוביל להכרות בינינו. היה לנו עבר דומה של מי ששרד בשואה. הוא נלקח למחנה הריכוז בלבוב, שהיה מוכר בשם "לאגר ינובסקי", על שם מפקדו האכזרי. זה נהג להשתעשע ברצח של יהודים: הוא יצא עם אהובתו הגרמניה אל מרפסת של אחד המבנים במחנה, כאשר בחצר התקיים מסדר של אסירים יהודים, או כאשר הם הלכו בה סביב. הוא נהג לבקש מחברתו לבחור קורבנות מבין האסירים, היא היתה מצביעה בידה עליהם, והוא היה מחסל אותם ברירות. לנץ, שניגן בכינור, ניצל הודות לקצין גרמני חובב מוזיקה, שהוציא אותו מן המחנה. היו גם גרמנים כאלה.

למען האמת, בשנים הראשונות לחיי בישראל, לא הרגשתי את עצמי שייכת לארץ ולמדינה. כשראיתי בפעם הראשונה את ההרים בזקופאנה, זה עשה עלי רושם חזק כל כך, עד שאחר-כך לא האלפים ולא הרי הרוקי גרמו לי לחוויה כזאת. כשחשבתי תחילה על ארץ-ישראל אמרתי בליבי שזה לא בשבילי. נולדתי בבוריסלאב לרגלי הקרפאטים. גם וואלבז'יך נמצאת בין הרים. והנה כשהגעתי ארצה רצו לשכנע אותי ללכת אל המדבר. אמרתי שזה לא בשבילי, אבל אחר-כך התאהבתי בנופה של הארץ. היו לי געגועים עזים לחברי הפולנים שנשארו בארצם. הורי עדיין לא הגיעו. אחי, הַיִי, עלה ארצה רק ב-1965 בגיל 20, והורי באו כשנה-שנתיים אחריו. מה שכונן אותי כישראלית של ממש היתה חוויית מלחמת ששת הימים: בעלי היה בחזית, ואני בבית עם שני ילדים קטנים. רק לאחר המלחמה הזאת הרגשתי שייכות לארץ ולמדינה.

מאז, אני מעורבת בנעשה כאן. אני קוראת ואני מתעניינת, ויש דברים שמכאיבים לי בהקשר של

ואנדה ושמעון - 1976

ענת ורון

משפחות וינציגסטר, זובל, טאובר - רחובות 1967: מימין לשמאל; שמעון, ואנדה, חבקה, חיים ורון (על כתפיו), תרצה, זהבה, צביקה וענת (על כתפיו), לוי. צילם: הניו

בנות ובני משפחת וינציגסטר הצעירה

משפחת וינציגסטר

בנות ובני משפחת וינציגסטר הצעירה

נשארו בידינו דברי הברכה שנשאה ואנדה בחגיגת בר-המצווה של ליעד ובחגיגת בת-המצווה של מִיָּה:

ל-21 במאי 2004

דברי ואנדה בחגיגת בר-המצווה של ליעד

לפני כמה ימים, ליעד שאל אותי: "האם את מודעת לזה, שכבר 30 שנים את סבתא?"

- ליעדי, אני מודעת לזה שמאז התחלתי חיים שניים. שמעתי, "שבן-אדם חי פעמיים - לפחות". לא כל כך הבנתי את המשמעות של האמירה הזאת, וגם פחדתי, שאני יכולה לפספס ולא אדע מתי זה מתחיל.

אבל הגיע רגע בו לא היה לי ספק שזה הגיע: איתמר טלפן מניו-יורק -אני שומעת כמו היום - "לפני 20 דקות נולד לנו בן". למחרת היינו במקום. משדה תעופה לבית חולים ליולדות. ענת עם תינוק! תמונה שלא אשכח. מאז מתרחשים "דברים של פעם ראשונה בחיים", כולל האירוע של היום.

לברית הגיעו מהארץ חברים של איתמר וענת; הגיע חבר שלנו מווינה במיוחד; קרובים וחברים מניו-יורק. ברקע שומעים קול של חנקה בפולנית "שמעון אל תתעלף". כן - שמעון החזיק את התינוק לטקס ברית המילה. התרגשות גדולה! נכד ראשון.

זה לא הוגן לשאול האם אנחנו אוהבים יותר ילדים או נכדים.

אנחנו שותפים לדאגות ולשמחות; אמנם אסור לנו להתערב כמובן. אם כן, יש לנו יכולת הסתכלות מפרספקטיבה של זמן וגם מודעות יתר לחשיבות של ההמשניות. כי איך להסביר שקודם אף פעם לא התעוררתי מבוהלת עם מחשבה "שאלו לא היינו שורדים בשואה - הם, הנכדים, לא היו קיימים".

הייתי רוצה לשתף אתכם בחוויה שלי עם ליעד. ענת פעם אמרה לי: "אל תספרי ליעד על השואה. הוא בורח מהנושא הזה". לפני שנה ליעד הזמין אותי לטיול כיתות ו' ל"יד ושם". הוא ידע על זה ששתלתי עץ לזכר פולני, חסיד אומות העולם. בדרך לירושלים אמר: "אל תתפלאי אם לא אננס פנימה".

אבל השנה חייב היה לכתוב עבודה על שורשים. ישבתי עם ליעד כמה שעות - הופתעתי! הוא גילה סקרנות בלתי רגילה, לא ויתר על שום פרט - הדפיס ישר למחשב - לא הסכים לשום תיקון, אמר - "כי זה צריך להיות אותנטי, זאת אומרת עם כל השגיאות שאני מסוגלת לעשות בעברית". כשסיימנו הוא התיישב והסתכל עלי כאילו ראה אותי בפעם הראשונה ואמר - "סיפור חיים כזה את לא יכולה להשאיר לעצמך, את חייבת לכתוב".

בינתיים אני שקטה יותר, שהצלחתי להעביר לדור השלישי מה שלא כל-כך הצלחתי להעביר לילדים.

אני לא אספר לכם על כל התכונות - כישרוני מחונן רגיש. אבל רובכם מכירים אותו.

לסיום, מה יכולה סבתא יהודיה פולניה לאחל לנכד?

הצלחה והגשמת כל החלומות שלך והרבה אושר בחיים.

לעצמי אני מאחלת שיהיה לי קשר יפה כזה עם כל הנכדים.

ל- 20 בספטמבר 2007
דברי ואנדה בחגיגת בת-המצווה של מיה

מִיָּה שלנו !
אני רוצה להגיד כמה מילים על מיה.
מיה רק בת 12, אבל אפשר כבר הרבה לספר על תכונות וכישרונות שלה, על חום ואחריות על יחס מיוחד לחברים ולמשפחה.
אני רוצה להדגיש תכונה חשובה מאוד לפי דעתי: מיה ילדה עצמאית. מיה יודעת לנצל כישרונות טבעיים שלה וליצור עולם לעצמה, זה לא פשוט בין שני אחים.
כישרון לציו: מיה מציירת - לא רק שהיא אוהבת את זה, היא באמת מציירת בכישרון רב.
מיה רוקדת - ריקוד ומיה זה דבר בלתי נפרד - כמו שאומרים "יש לה את זה". היום תהיה לכולם הזדמנות לראות את מיה רוקדת ותסכימו איתי שאומנם אני סבתא, אבל אובייקטיבית לגמרי.

בתור סבתא פולנייה - אני אגלה לכם, אני מאוד נהנית מפעילות אמנו-תית במיוחד שידוע לי שמיה גם מצוינת במתמטיקה, מצוינת באנגלית. ומה שעלי עושה רושם גדול, שהיא מצוינת בלשון ובחיבור. כזאת היא מיה שלנו, וכיף להיות סבתא שלך.
אני מאחלת לך שתצליחי בחיים להגשים כל מה שאת אוהבת.

טיול שורשים משפחתי בפולניה, 2006

ואנדה ומיה

ואנדה וליעד

ואנדה וגלי

ואנדה ויונתם

ואנדה ומאיה

אמא יקרה שלי!

מהאין-ילדות שלך הענקת לנו ילדות מקסימה, עטופה בצמר-גפן. אמרת שלכם לא היתה ילדות, אז לנו מגיע כפול! את מודל לאמהות אמיתית - נתת הכל ללא גבולות, ולא זכרת ממש לדאוג קצת לעצמך. הקמת וגידלת ביחד עם אבא משפחה חמה, עוטפת, אוהבת ומאוחדת מאוד. ואנחנו מבטיחים לך שכך נמשיך...

בדור שלא היה ברור שכן, הצלחת לשלב אמהות עם קריירה מרשימה ומאתגרת. תמיד היינו גאים בך על כך, ובכלל על היכולת והרצון הרב ללמוד ולהעמיק בכל תחום שאהבת - במוסיקה, בקולנוע, לקרוא אין-סוף ספרים, להיות כל כך מעורבת ודעתנית בתחום החברתי, בפוליטיקה! ובכלל, פמיניסטית במונח החיובי של המלה. אהבת אמנות, וזה ברור מכל פינה בבית, ובשיק היחודי כל כך הצלחת ליצור גם יש מאין. וכשיצאת לפנסיה הפתעת אותנו אפילו בארוחת הגורמה בימי שישי.

באישיותך מיזגת סוג של אליטיזם פולני, אינטלקטואלי, עם חום וחמלה אנושית לאין-קץ. חינכת אותנו לאהוב ולכבד כל אדם באשר הוא אדם. ומעל לכל הצלחת לבנות בית אמיתי, במלוא מובן המלה, לנו הילדים, לחתנים ולנכדים. ואנחנו מבטיחים לך שנשמור עליו. ואת תעזרי לנו בכך שתהיי איתנו בכל הצמתים והרגעים, שנתיעץ בך במחשבות ובזכרונות הטובים, ותהיי איתנו ברגעי השמחה והעצב ובכל מקום. תראי, כל מי שכל כך אוהב אותך נמצא כאן איתנו. ורק את חסרה - אבל נוכחת.

לזכר ואנדה וינציגסטר

ידידי, מנחמי, חברים יקרים!

מעמד זה קשה ומלא אמוציות, רגשות סוערים. אינני קולט עדיין כי אני צריך להספיד את אמי היקרה לי מכל, הן כאמא והן כחברה, שאהבתיה ללא גבול. היתה לי הזכות להנות מטוב לבה, מכישוריה, ומחכמתה. אמי היתה דמות דומיננטית והרוח החיה בארועים רבים, חברה טובה להרבה מאוד אנשים, ידידים אמיתיים. אלה חברים היוצרים חוג של משפחה מורחבת, גדולה, עם יחסים של ערבות-הדדית ואכפתיות רבה. חברה טובה שלה, אָלָה, אמרה שנפער חלל גדול ונסתיימה תקופה. אחת התכונות הבולטות של אמי היא טוב לבה. היא היתה טובת לב עד כדי כך שלעיתים הייתי אומר לה - "מה איתך?", והיא היתה עונה לי בשלוות-נפש - "צריך לדאוג גם לאחרים". וכך גם הבינה פעמים רבות את האחרים יותר מאשר את עצמה.

אמא היתה גם בעלת רגישות אסתטית וסקרנית מאוד; אהבה למלא את החיים בתוכן. אחרי יום עבודה קשה במנהל ההנדסה יצאה ללמוד בקורסים שונים - לימודי אנגלית, לימוד של מוסיקה קלאסית שכל כך אהבה (במשך ארבעים שנה היה לה מינוי לתזמורת הפילהרמונית). שבועיים לפני מותה הייתי איתה בקונצרט, והיא אמרה לי "בשביל מוסיקה כזאת כדאי לחיות".

יופיה של אמי היה חלק ממנה, למזלה הטוב, וכשהייתי הולך איתה ברחוב היו שחשבו שאלה אחות ואח. הרגישות לסדר, הרגישות האסתטית, היו בתוכה עד לרגעיה האחרונים. ביום שישי האחרון, שלושה ימים לפני מותה, היא ישבה-שכבה בכסא הנוח שבסלון ביתנו וביקשה ממני להזיז איזו קופסה ממוקומה, קופסה שעמדה מולה, ואמרה: "זה מפריע לי ויזואלית".

תכונה נוספת של אמי היתה אצילותה. היא ידעה להתמודד בכבוד עם הקשיים שנקרו בדרכה - וזאת, אני חושב, מכיוון שעברה את השואה הנוראה בפולניה ושרדה בה. היא נצלה ממוות כמה וכמה פעמים, בין השאר גם על-ידי משפחתו של אדון דוביס, חסיד אומות העולם. אינני תופס איך ילדה קטנה ירדה מן הרכבת שהובילה יהודים לאושוויץ, נמלטה ונצלה. זה דבר מדהים!

וכאן, אני חייב לומר, שלמרות השואה היא הצליחה לבנות חיים מלאי משמעות: משפחה חמה ונפלאה - בעל תומך וחבר ושלושה ילדים; קריירה בעבודה; חברים טובים, שכבר ציינתי. כאן גם אבקש לומר שאמי האהובה חלתה שלוש פעמים במחלת הסרטן הקטלנית. פעמיים יכלה לה: בגיל 59 התגברה על מחלת סרטן השד (עם כל המשמעות שיש למחלה הזאת), ובשנת 2002 התגברה על מחלת הסרטן במעי הגס והבריאה ממנה. ועכשיו זאת הפעם השלישית - סרטן הבלב. עשרה חודשים היתה חולה ביודעה זאת, אבל לא שמעתי ממנה שום תלונה ושום דבר של רחמים עצמיים. איך יכול בן-אדם להיות חזק כל כך ולהשרות אופטימיות על הסובבים אותו, כשהוא נמעט משוכנע בתוך תוכו שהמחלה קטלנית והחיים חסרי-תקווה?

אבל, כפי שציינתי, הרצון לחיות ולהנות מן החיים עד כמה שאפשר היה חלק ממנה. ענת היקרה דחפה אותה לנסוע לפאריס, עיר שכל כך אהבה. יחד עם שמעון, עם ענת וגיסי איתמר הם נסעו לשם, ודבר זה יזכר כדבר הטוב ביותר שקרה לה במהלך מחלתה.

לאחר שיצאה לפנסיה ב-1999, היתה אמי עסוקה תמיד, ואף התפלאה ואמרה כי בפנסיה אין זמן לעשות דברים. היא יכלה לשבת ולעבוד במחשב מן הערב עד הבוקר, או לקיים שיחות לילה ארוכות עם חברותיה הטובות, להשתתף בקורסים שונים. הבית היה תמיד נקי ומצוחצח; האוכל שבישלה היה לנו מעדני גורמה.

אזכור את אמי לעד כאמא וכחברה

רונן

אמא,

אוהבת אותך כל כך,

ועוד כל כך צריכה אותך.

את גיבורה שלי בחיי היום יום ובהתמודדות שלך עם המחלהות,

וגם אתמול נפטרת כמו גיבורה, כמו "ואנדה" מהאגדה הפולנית, שעל שמה

את קרויה, שלא מוכנה להתפשר על חיים שלא כרצונה ולא כערכיה.

פשוט נרדמת בפעם האחרונה בידיים שלי, כל כך יפה ואלגנטית עד הרגע האחרון. אני ואבא מחובקים מעלייך, איתך.

על כלום לא התלוננת במשך המחלה. רק הפריע לך שאת לא מספיק עם הנכדים, לא קמה לשחק איתם ולא יכולה לעזור.

קראת לי תמיד "ממושקה צורצקה" (התינוקת של אמא) וכך אשאה וגם אני קוראת כך לגלי ומאיה.

אני רוצה להיות אמא כמוך -

את מדהימה, חכמה, משכילה, רגישה, תמיד לומדת משהו חדש וכל כך, כל כך צנועה.

כל החלטה, מהשולית עד החשובה ביותר, לקחתי דרכך ולא תמיד ידעת.

את היית חברה שלי והחיבור איתך היה מעבר למילים, למרות שדיברתי איתך שלוש פעמים ביום.

כולם אהבו אותך והעריכו אותך, ובמיוחד היה חשוב לי שדובי כל כך אהב אותך. טובת לב ומקבלת -

תמיד היית שם כשצריך, כמו מופיעה פתאום ויודעת מה לעשות, להגיד...

אבל את גם ואנדה "הפולניה" שלנו עם האופי שהוא רק שלך וכל כך יחסה. שלום אמא'לה,

יפעת

אנחנו נפרדים בצער עמוק מוואנדה, שהייתה לנו חברת אמת מזה שנים רבות. בְּנִי, לצערנו, לא יכול להגיע לכאן, ותנחומי הם תנחומי. ואנדה ושמעון ליוו את בְּנִי מילדות כחלק בלתי נפרד מן המשפחה. הם חלק ממעגל חברים קרוב שהתפתח לחבורה מלוכדת ומגובשת, ואשר חיה חיים תרבותיים אינטנסיביים והקרינה מהשכלתה ומתרבותה על דור ההמשך.

ואנדה הייתה הרוח החיה בחבורה הזאת; תמיד בעלת אכפתיות גבוהה לסובבים אותה, הכוח היוזם והנרתם בכל עת. ואנדה הייתה המרכז, החוט המקשר והמניע לכל הפעילויות. מעבר לכך, ברמה האישית, כאשת בן של חברים קרובים, תמיד חשתי קירבה מיוחדת. תמיד גילתה אוזן קשבת והתעניינות לגבי הנעשה בחיי המקצועיים. אם רק הודעתי על קונצרט, ואנדה תמיד ארגנה את כולם ודאגה לנוכחותם.

הלכה מאיתנו חברת אמת ואשת מופת מהמעגל הקרוב והאינטימי ביותר.

יהי זכרך ברוך.

ואנדה

ואנדה, או בעצם פנקה, השם שבו נולדת ושכל כך התאים לך, כי פנקה זה מהשורש "לפנק", ואת היית כל כך מלבבת ומתוקה ונעימה, שבא לפנק אותך כל הזמן ולהצמיד נשיקות ללחיך, משני הצדדים ומכל הצדדים! פנקה הקטנה, ילדת הגטו, שאמא שלה מתה כשהייתה בת 5, וכבר אז עברה סבל רב.

פנקה הקטנה, שעברה את כל המלחמה ההיא, הנוראה! ילדה קטנה, שהסתתרה בארון, שהתחבאה מתחת לרצפה של בית-מלאכה בזמן המלחמה, שהסתתרה בבונקר, שברחה מן הרכבת לאושוויץ, שרעבה ללחם, שנדדה ביערות, שניצלה מפיצוץ של בונקר, שהתגברה על הכל בתושיה ובגבורה של ילדה אמיצה, חזקה ופקחית, עם עצבים של ברזל, של פלדה ועם חושים חדים. סופר ילדה, ממש ניג'ה!

פנקה הקטנה, שהייתה גם ילדה כל כך רגישה, שאהבה את אבא, ששמר עליה מכל משמר ושלא רצתה להרדם בלילות ושהייתה בוכה בכי תמרורים, במחבוא המרוחק, אם אבא לא היה בא להגיד לה לילה טוב, בתוך מורא המלחמה ההיא!

עכשיו אנחנו בוכים, אנחנו בוכים כי הלכת מאתנו, כי לא נראה אותך יותר. אנחנו בוכים כי לא נראה עוד את פנייך היפים, עם עטרת השיער הזהובה-אדמונית, היפה והחלקה, הנופלת על כתפיך בהידור כזה ומשווה לך מראה של מדונה. לא נשמע את הקול העמוק, המיוחד במינו, עם מבטא פולני "קל", שיש בו ניחוח זר מעולמות אחרים, אך מהול בביטויים ישראלים גזעיים, אסליים, והוא נשמע למרחוק, ולא חשוב על איזה נושא מדובר, על כל נושא. לא נשמע את הנאומים חוצבי הלהבות שלך, הספוגים באהבת מולדת וגם בהומור ונדאי ייחודי, בשפה ונדאית! לא נראה את הידיים מלאות ההבעה שלך, עם הטבעת הגדולה, המתנוססת באופן קבוע על אצבעך, שהיא כל כך "ואנדה", או את הלבוש המיוחד, עם הצעיפים הצבעוניים, שגם הוא כל כך, כל כך ואנדה. סגנון! מקוריות! סקרנות! לב! לב! לב רחב כרוחב השמיים וכגודל היקום! אישה מופלאה! זוהי ואנדה! וכן, גבורה! גם גבורה! בעיקר גבורה!

גבורה, זה מה שמאפיין אותך, ואנדה, מקטנות ועד בגרות. כמו שהתמודדת עם הזוועות במלחמה ההיא, כך התמודדת עם המחלה הארורה הזאת. אנחנו התפללנו בשבילך כל הזמן, יומם וליל, והצלחנו רק בדבר אחד, שלא סבלת! זאת נחמתנו. עד לרגע האחרון היית אתנו, בילית אתנו, צחקת אתנו, גערת בנו והתנהגת כמו חברה טובה, בגבורה ובאצילות נפש. אף לרגע אחד לא גרמת לנו להרגיש נבוכים. אנו מודים לך על כך!

אנחנו אוהבים אותך, תמיד אהבנו אותך, תמיד נאהב אותך. את טבועה בלבנו, ספוגה בדמנו. את האחת והיחידה והמיוחדת! פשוט פנקה!!! סבלת מספיק! נוחי לך עכשיו בשלום על משכבך, ואנדה. וסוף סוף, אחרי פרידה כל כך ארוכה, תוכלי לראות שוב את אמא שלך, שאיבדת בגיל 5, וגם את אבא שלך, שכל כך אהבת; והם ישמרו עלייך שם למעלה, כי את ראויה למשמר כזה!

יהי זכרך ברוך!

משתתפים בצערכם העמוק על פטירתה ללא עת של ואנדה ז"ל. הכרותנו עמה לא היתה ארוכת שנים אך מספקת כדי להתרשם מתבונתה, מנעימותה, ומנחישותה הציונית - מוצר נדיק, ולא פחות מכך מהאופן שבו היא הקפידה, גם בימיה הקשים, לא לשדר חולשה - לא במראה ולא ברוח. נחמתכם תהיה שזכיתם ברעיה, אמא וסבתא מיוחדת ויחידה. ת.נ.צ.ב.ה. מחם לבנו, נעמה ושמשון בן יהושע. אוקטובר 2010.

טקס הקמת מצבה לוואנדה - איך שזה לא מתחבר לך לקצב ולעניין בחיים כפי שחיית עד יומך האחרון, אפילו כשהכוחות נטשו אותך! את, שהצלחת כל כך הרבה פעמים לברוח ממוות בטוח, כשלת הפעם, ועל כך צערנו העמוק!

נדרשים חיים שלמים כדי ללמוד למות - אמר הפילוסוף הרומי סֶנֶקָה. את חיית חיים שלמים כשצדק, חמלה, עזרה לכל מי שזקוק היו נר לרגליך וחלק מאופייך. נשמה יפה היתה לך והיא נשארת עמנו.

זכות גדולה היתה לך יחד עמי להקים בישראל משפחה יפה, נפלאה, חמה ומסורה, שבה אנחנו ערבים זה לזה. ליוונו אותך בעשרת החודשים יומם ולילה, ומתת לנו בידינו, בשקט סטואי שהיה אופייני לך. אנחנו מקיימים את צוואתך, שמעולם לא נכתבה, אבל היטב ידעת-ידענו מה רצונך, ואנו שומרים על אחדות ואהבה ומסירות במשפחה של הילדים, הנכדים, החתנים וכל יתר בני המשפחה, שבוודאי ירצו להיות שותפים.

לחברים שכל כך אהבת והיית קשורה אנו מבטיחים לשמור על קשר הדוק ולהדביק בזה את דור ההמשך.

בשקט ובאצילות שלך, האופיינית לך, הלכת לנו! אהובה ונאהבת! זכית גם למקום מנוחה בארץ ישראל, שכל כך אהבת.

יהי זכרך ברוך!

שלום לך ואנדה, דודתי האהובה!

“אחרי מות קדושים אמור”. על פי הבנתי ואם אינני טועה, במשפט זה הכוונה היא שאחרי שאדם הולך לעולמו, נוהגים לומר עליו, ברבים, רק דברים טובים. מבחינתי, לא כך הוא המקרה שלך: אלגנטית, יפה וחתונה, מרתקת בחכמתה ובהשכלתה, יודעת להקשיב לזולתך, בעלת חוש הומור נפלא, נעימת הליכות ומסבירת פנים, מפרגנת, מארחת נהדרת, ענווה וצנועה, ועוד ועוד... כך הכרתיך!!!

ניחנת בקסם רב, שובה לב, ולכן קל היה להתאהב בך. כך קרה גם לי לפני חמישים ואחת שנים, זמן קצר לאחר עלותך ארצה מפולין. 50 שנים הן זמן מספיק בכדי להכיר היטב האחד את השני ולהנות זה מחברתו של זה. ואני שמח שכך נפל בחלקי.

בנוסף לכל המאבקים שניהלת בחייך מאז השואה, נאבקת בכבוד רב ובאצילות נפש ראוייה להערכה שלוש פעמים במחלה ארוכה וממארת, אשר בסופו של דבר שמה קץ לחייך.

כשהגענו - רחל, פרומית ואני - לבית החולים בלילה, מייד עם היוודע דבר מותך, הסתבר לי שמתת לפתע פתאום, וכך קלקלת את התוכנית להחזירך למחרת היום לביתך, מחוזקת ומרגישה טוב יותר. בזהירות רבה שאלתי את שמעון, אם אפשר לומר ש"נגאלת מיסוריך". תשובתו היתה שאפשר לומר ש"נגאלת מטרומ יסוריך". תשובתו זו עוררה אצלי נחמה כלשהיא.

ועכשיו אני עומד לומר דבר מה, שאולי אצטער עליו, כפי שזה קורה לי מידי פעם, ואני מתנצל מראש אם מישוהו יפגע מדברי: נוסף על תכונותיך, כפי שצינתי בתחילת דברי, ניחנת גם בכישרון להשכין שלום. במה הדברים אמורים? - לצערי, כפי שהדבר קורה בהרבה משפחות טובות, גם במשפחתנו הקטנה נתגלעו חילוקי דעות, אשר יצרו, מטבען, מתח רב. ואת בחכמתך ובנועם הליכותיך ידעת לצקת מים צוננים על רוחות סוערות, עד שהללו נרגעו. עכשיו אני מקווה שימצא מישהו מביננו שיוכל להכנס לנעליך הגדולות בעניין זה, שהרי בטוחני שבכך נצליח להגשים את אחת ממשאלותינו וממשאלותיך החשובות ביותר.

ואנדה, עכשיו אני מרגיש שרוחך שורה עלי, ואני כבר מתגעגע אליך, וברור לי שכך זה יהיה עוד הרבה הרבה זמן!
אני גאה על כך שהיית דודתי.
נוחי על משכבך בשלום!

אוהב ומתגעגע

זיגמונד

דברים לזכר ואנדה וינציגסטר ליום השלושים

לפני קצת יותר משישים ושיש שנים, ב-7 באוגוסט 1944, שוחררה העיר בוריסלאב שבגליציה בידי הצבא האדום. היה זה כשבועיים לאחר שדודתי ואנדה וינציגסטר - אז פנקה [פנצ'ה] זובל, ילדה בת עשר - נמלטה מן הרכבת שהוליכה לאושוויץ ועליה הטרנספורט האחרון של יהודי בוריסלאב. הרכבת הזאת הגיעה ליעדה הנורא ככל הנראה ביום השחרור של העיר שממנה יצאה אל המסע; היהודים שהגיעו עמה למחנה ההשמדה חוסלו ברובם. דודתי היא אחד האנשים היחידים בעולם שהצליח להמלט, בפרט כילדה קטנה, מן הרכבת הנוסעת לאושוויץ, להיוותר בחיים, לפתחם, וכחלוף שנים גם לכונן חיים חדשים. אינני יודע מה הבינה אז, בהיותה בת עשר, סביר שלא את משמעות הדבר כפי שהבינה בבחירתה, ובוודאי לא כפי שהבינה בעשר-עשרים השנים האחרונות, עם הולדת הנכדים וגדילתם, וכאשר סיפור מאורעות השואה בחברה הישראלית ובכלל נעשה לגיטימי יותר מבעבר, וכך גם בקרב בני המשפחה - סיפור המאורעות לילדים שבגרו כבר ובעיקר לנכדים המתבגרים.

הילדה בת העשר, אשר נצלה מן התופת באופן שכמעט אין כדוגמתו, נשארה אז, עם הכל ולמרות הכל, ילדה. מספר ימים לאחר שנמלטה מן הרכבת, הגיעה פנקה בהליכה רגלית חזרה לבוריסלאב, ומן העיר עצמה, שהיתה עדיין בידי הגרמנים, שוב אל מחבוא של יהודים ביער. היא ידעה שאביה חיים, אחותה זונקה, ויוכבד [חבקה] מסתתרים כמורה, במחבוא אחר ביער. היא לא ידעה אם הם יודעים שהצליחה להמלט מן הרכבת. את השחרור והמפגש עם בני המשפחה שניצלו מתארת דודתי בלשון תמציתית ביותר:

"ארבעה ימים הייתי שם, בבונק, עד שאחד המסתתרים, אשר יצא כדי לצפות בהחבא בגרמנים, חזר במרוצה וכל כולו צועק - 'רוסים נמצאים!'. הרוסים הגיעו ותפסו את המקומות שקודם לכן היו בידי הגרמנים. יצאנו מן הבונק, יצאנו מן היער והגענו אל החיילים. הם - אנשים צעירים, חיילי הצבא האדום רכובים על סוסים - הסתכלו עלינו כאילו איננו שייכים לעולם הזה. נישקנו אותם.

כל היהודים המסתתרים - ללא הודעה רשמית או הֶכוֹנה כלשהי - הגיעו אל כיכר השוק וקיימו שם מפגש של ניצולים. חששתי לפגוש את אבא, כי חשבתי שכוחו לא יעמוד לו והוא יבכה לכשיראה אותי. ואכן, בכיכר השוק ראיתי מולי את אחותי, את יוכבד ואת אבא".

הנה כי כן, ככלות כל הרעות הנוראות והתלאות הקשות - כחלוף חמש שנים מאז הכיבוש הראשון של בוריסלאב בידי הגרמנים ומות אמה, סימה-תרצה, כחלוף יותר משלוש שנים מאז הכיבוש השני של העיר בידי הנאצים ורצח אחיה המבוגר, וולף [וולק, זאב], בידיהם, וכחלוף רק שבועיים ימים, אולי פחות, מאז נמלטה מן הרכבת שהוליכה אל המוות - דאגתה של הילדה פנקה היתה מכוונת בראש ובראשונה כלפי המבוכה שעלולה היתה להיווצר בראותה את אביה בוכה מאושר, מתמהון ומפליאה על שבתו הקטנה שרדה בניגוד לכל הסיכויים, ונשארה עמו בחיים.

גם האנשים הצעירים ביותר ששרדו מהשואה וזוכרים את מאורעותיה מסתלקים עכשיו מן העולם. דודתי הדגישה תמיד את העובדה שהם משאירים אחריהם דור של ילדים, אנשים שבגרו, אשר הם עצמם כבר הורים לילדים, נכדים לניצולים. ואנדה היא כמעט היחידה שנותרה בחיים בשנים האחרונות מבני המשפחה, ניצולי השואה מבוריסלאב ומדרוהוביץ הסמוכה לה: סבא חיים זובל, האיש הגיבור, מת; אישתו, חבקה, האישה המופלאה, גם היא בין המתים; הראשונה מבין קרובי המשפחה שהלכו לעולמם היתה דודה רצ'קה, רצ'קה שרייבר, אמא של דב עברון, האחיות הצעירה של אמא של ואנדה - היא מתה מיתה חטופה, ולא זכתה לראות את נכדיה; לאחרונה מת גם הדוד יעקב זובל [קובה], האח הצעיר של אביה, אבא של אילנה ומרים. האחיות המבוגרת של ואנדה, זופיה טאובר [זהבה], אמא שלי ושל תרצה אחותי, מתה לפני שנים רבות, עוד לפני שהגיעה לגיל שישים; ובדומה לה, לפני מספר שנים, גם האח הצעיר של ואנדה, הנריק שוֹבֶל [הֶנִיו], אבא של איל, יניב, לימור ומעין.

ועכשיו גם דודה ואנדה מתה, דודה ציפורה, כפי שקראנו לה בביתנו בשנות ה-50 וה-60, אישתו של שמעון, אמא של ענת, רונן ויפעת.

ואנדה יקירתנו,

לא הייתי כאן כדי להפרד ממך כשכולם ליוו אותך למנוחת עולמים. לא הייתי כאן, כי הצלחת לבלבל את חושי, כשם שהצלחת לבלבל את כל הסובבים אותך - את משפחתך הקרובה, את ידידיך ואף את הרופאים שטיפלו בך. איש לא האמין שהגיע הרגע. הצלחת לשדר לכולנו שאת חזקה, שאת לא מוכנה להכנע ואת מתמודדת עם המחלה - ותוכלי לה! לצערי, לא היה כך, ונלקחת מאיתנו באמצע הדרך כשבאמתחתך כל כך הרבה תוכניות לעתיד - עוד סדרת הרצאות על המזרח התיכון, עוד קונצרטים, עוד שיעורים להעמקת ידע בתנ"ך, ומה לא?! הסתלקותך תפסה אותי בפריז, וכאמור, למרבה הצער, נמנעה ממני האפשרות להיות לצד יקיריך בהלווייתך. אך למרבה האירוניה, נפלה בחלקי הזכות לחלוק לך את הכבוד האחרון דווקא במקום אותו אהבת כל כך, והשתוקקת להיות בו. גם פריז נפרדה ממך! בולבר סנט-ג'רמן, קפה לה דה מגו, קפה דה פלור, מקומות בהם טיילנו יחד בעת ביקורך בפריז, ובה ביקרת זה עתה עם שמעון, ענת ואיתמר, מקומות שהפихו בך כל כך הרבה שמחה ואושר, הרכינו ראש לכבודך והזילו דמעה חרישית יחד עמי ולחשו "שלום לך חברתנו האהובה - מלכת הוד והדר".

אינני רגשן במיוחד ואף אינני מאמין שאי-שם בשמים יש איזו כינר, שבה נפגשים קרובי המשפחה האבודים. שבא חיים לא יבכה יותר למראה בתו הקטנה, הבאה אליו. אבל כאן, עלי אדמות, האנשים בוכים מצער ומגעגועים שלא יוכלו לעולם להשיג את מבוקשם. לאחר עשרה חודשים מאז התגלתה המחלה הנוראה, מותה של ואנדה לא בא בהפתעה. אבל רק עכשיו אני מתחיל לאט לאט לתפוש - ועדין לא ממש - שאכן היא איננה עמנו ולא תשוב עוד.

יהי זכרה ברוך!

ואנדה היקרה,

אני עומדת על קברך ומדברת אליך ישירות, כמו שתמיד נהגנו, כמו ששנים עשינו ביחד, כמו החברות הכי טובות.

לדבר עליך בלשון עבר, כשאינך, לא אפשרי ובלתי נסבל מבחינתי. לכן, אני ממשיכה כהרגלנו.

ואנדה, היית בשבילי דוגמה ומופת לאישה חכמה, שתמיד ידעה לתת לי את העצה הנכונה ולהגיד לי את המלה המתאימה לרגע.

את היית אישה משכילה, בעלת ידע עולם וידע הלב והרגש. יכולנו לדבר על כל נושא שבעולם בפתחות ובגילוי לב. לרגע לא דאגתי מה תחשבי עלי. סמכתי עלייך כחברה, כאדם אנושי שמקבל כל אחד כפי שהוא - יכולת נדירה של פתיחות נאורה בעולם שיפוטי וביקורתי.

בצמתים בחיי, שבהם התלבטתי והתקשיתי להחליט, פרשתי לפני את מכלול האפשרויות, הצגת לי את העניין מנקודות מבט שונות וסייעת לי להגיע אל ההחלטה הנכונה שלי. תכונה שהיא כל כך אופיינית לך - להכנס לראש ולנפש שלי ושל אחרים, להבין את המצב שבו אני נמצאת, את הקשיים שלי ושל האחר, דרך העיניים שלי, ולהבין את הסיטואציה. איכות אנושית מיוחדת - כבר אמרתי שהיית אישה אחרת, בעלת איכויות נדירות.

היית לי פרטנרית נהדרת לבילויי תרבות ואמנות, והשארתי אחרייך חלל-ריק גדול מאוד בליבי. תקופה ארוכה לא יכולתי להשתחרר ממועקת לכתך, חשבתי עלייך ימים ולילות. אני מתגעגעת אלייך. חיי אחרי לכתך אינם כחיי שבהם היית חלק חשוב.

שלום ואנדה, חברה יקרה ואהובה שלי,

מריאנה

גילוי מצבה על קברה של ואנדה ידידתי האהובה

מילות פרידה

ביום קבורתך לא יכולתי להפרד ממך. הכאב היה חד מדי, צורב מדי, ולא ניתן להביעו במילים.

בדברי הספד יש תמיד מעין קבלת דין, השלמה, ואני לא יכולתי ועדיין אינני יכולה להשלים עם מותך, לחוש בחסרונוך.

ניצבים כאן מול קברך כל אוהביך, ואיש איש טומן בנפשו את דמותך, את ואנדה שלו. הרעיה, האם, הסבתא, החברה, הידידה הקרובה. היתכן שעברו עלינו כבר 30 יום בלעדיך?

עברנו יחד כברת דרך רבת שנים, דבר המקשה מאד על הפרידה ממך. לנגד עיני עוברות תמונות חיינו ובכל תחנת חיים הזמן עוצר מלכת:

הנה את נערה מתבגרת, את ראשך מעטרוות שתי צמות דקות; זקופת קומה בחולצתך הלבנה, ועונדת בגאווה את סמל תנועת הנוער הציونית. זה היה "שם", בפולין, בשנים הראשונות לאחר המלחמה הנוראה, שגזלה מאתנו את ילדותנו - ילדות עשוקה. לא דברנו על זה מעולם, עד שהגענו לגיל מבוגר וליכולת לחלוק עם הזולת את החוויות הקשות. ושם מתוך האפר והמשקעים התחילו לבלב חיים חדשים, תקוות וחלומות. זה נצחונך הראשון על תלאות העבר.

את מגיעה ארצה באחור קטן, מספר שנים לאחר שרובנו כבר כאן. והנה את כבר אדם בשל, משכיל, בעלת דעות והשקפות-עולם נחרצות. את משאירה הכל מאחוריך ובוחרת ללכת בעקבות שתי האהבות הגדולות שלך: האחת היא אהבתך לבחיר לבך, איתו את בונה כאן בית ומשפחה, והאהבה השניה היא אהבתך לארץ הזאת, הארץ החדשה, הזרה לך בשפתה ובתרבותה, ובה את נטמעת בכל מאודך.

בין האהבות הרבות שלך בולטת האהבה ליופי, לאמנות על צורותיה. את בעלת עין חדה, אוזן קולטת ולב נפעם. אך יותר מכל את אוהבת אנשים, וכן האנשים משיבים לך אהבה. את, כמו אבן שואבת, ממגנטת סביבך בני-אדם. שום ארוע חברתי אינו מתקיים בלעדיך, את היוזמת, המארגנת והמבצעת. ביתך הפתוח מקרין חום ואהבה ואנשים נוהים ומצטופפים בין קירותיו.

שיחות הנפש איתך, ואנדה!!! שעות הלילה המאוחרות, אותן אנו מעבירות בשיחות טלפון אין סופיות. את יודעת להקשיב, אך גם אוהבת להשמיע דעות, חוויות, רשמים.

החיים לא תמיד האירו לך פנים. נאלצת להלחם בגורל המור לא פעם ולא פעמיים. בכל המערכות עמדת בגבורה בעוז רוח ובאצילות נפש. עד הסוף לא נכנעת, והצלחת להעניק לסובבים אותך רגעי אושר עד לרגעך האחרונים. בלעדיך, נותרנו מיותמים. לא רק אתם - שמעון, ענת, רונן ויפעת והנכדים, שהייתם כל חייה - גם אנחנו, חבורת הידידים, חולקים אתכם את האובדן הגדול, החלל העמוק שנפער ואיננו יכול להתמלא שוב. אהבתה של ואנדה, מסירותה ונאמנותה תעצמנה ותאחדנה מעכשיו את כל כוחות הנפש שלכם, ואני יודעת שאתם תמשיכו את דרכה.

וזכרו ! אנחנו תמיד נהיה איתכם!

משירי רחל המשוררת:

צפיה

לְנִעֹץ בְּאַפְּלָה עֵינַיִם מְשֻׁעוֹת,
לְפָרֵשׁ אֶל הַחֹלֶל יָדַי גְּעֻגֻעִים,
וְאַזֵּן לְהַטּוֹת לְקוֹל רִשְׁרוֹשׁ עָלִים,
וּלְפַלֵּל לְנֶס, וּלְיַחַל לְאוֹת - -

וְשִׁבַּע לְהוֹאֵשׁ וְשִׁבַּע לְהַאֲמִין
בְּנִחָמַת-סוּדוֹת, בְּגִמּוּל קְרוֹב וְנֶגֶד,
לְצִלֵּל בְּשִׁכְחָה וּפְתָע לְהַתְנַגֵּר
וּלְסַלֵּל הַדִּין, וּלְסַבֵּל הַדִּין - -

וּלְבַקֵּשׁ מִקָּלֶט בְּחִיק צְלָמֵי עֶבֶר,
בְּמִגְעָם חוֹמָל, בְּמִגְעָם טְהוֹר,
לְרַעֵד מִבְּכֵי פְבוּשׁ, וְעַד הַיּוֹם יֵאוּר
לְשֹׁכֵר מִמְּרֵי הַפֶּאֶב וּמִמִּתְקוֹ הַזֶּר - -

יום הולדת ראשון של אמא, ללא אמא

ב-21.1.2011 אמורה היתה אמי ז"ל לחגוג יום-הולדתה ה-77 (נהגנו לומר שהיא נראית תמיד צעירה לפחות ב-10 שנים מגילה...). חלום לחוד, ומציאות לחוד: אמי היקרה לא תחגוג יותר את יום-הולדתה. במקום לחגוג עלינו לקברה - אבא, אחיותי ואני. בקריית-שאול, בבית הקברות, יש שקט אצילי המשרה אינטימיות. אילו אמא היתה רואה ושומעת אותנו, היתה אומרת לנו "שאפו גדול". בית הקברות הזה משרה עלינו אווירה של הדך, ואמי היתה ברוכה בהדך, באצילות ובאסתטיות. לכן, צדק אבי בהחלטתו הספונטאנית - בעזרתם המסורה של בני-הדודה, זיסמאן והערשל טייטל - לקנות שם חלקת קבר עבור אמא. בהגיענו לקבר חשבתי על כך שבחירת המצבה שעשינו, אחיותי, אבי ואני, היתה נכונה, כי המצבה הולמת את אופיה של אמא ורגישויותיה האסתטיות. ה-21 בינואר הוא יום הולדתה, לא יום פטירתה, ולפיכך לא אמרנו "קדיש" על הקבר, אלא עמדנו שם והעלינו זכרונות. והעיקר שהמשכנו במנהגנו לחגוג את ימי ההולדת של בני המשפחה בחורף. כך, גם יצאנו בצהריים לפיקניק במעיין הנסתר בנחל אודים. כמה קרוב, כמה יפה, כמה שקט - חבל, חבל, שאמי יקירתנו איננה עמנו. המשפחה הקרובה - אבא אחיותי, החתנים וילדיהם - כולנו היינו שם וסעדנו את ארוחת הפיקניק בהנאה רבה, בכיף. אם יש אמת באמונה שלפיה ממושכים החיים גם לאחר המוות, אזי אמא מחייכת חיוך גדול וקורנת מאושר למראה משפחתנו המלוכדת.

רוֹנֵן

ליום השנה - 15.11.11

אילו יכולתי

מלים: אהוד מנור

אמא,

שיר הערש ששרת מזמן רודף אותי, לאן אברח, לאן?
אילו יכולתי, הייתי שוכחת איך באתי לכאן.

אמא,

לא אוכל להימלט מכישופך, עיני חשכו פתאום.
אילו יכולתי הייתי חוזרת אלייך היום.

אמא, הו אמא,

איך בדמי, בעמקי נשמתך, דעתך נחושה.

אמא, הו אמא,

את וגם אני, בשנאה ואהבה, בין כוח וחולשה.

אמא,

איך רציתי שתחבקי ותלטפי ותאמיני בי,

אילו יכולתי הייתי עוקרת אותך מליבי.

אמא,

אין לי בית בחדר, במיטתי, ואין לי מנוחה
אילו יכולתי הייתי בוכה עוד דמעה מלוחה.

אמא, הו אמא...

אמא,

את יודעת, אני זקופה וחזקה, כמוך בכל מצב,
אילו יכולתי, הייתי רוצה להודות לך עכשיו.

אמא, הו אמא...

אמא, הו אמא,

אילו יכולתי הייתי בוכה עוד דמעה מלוחה.

אמא, הו אמא

אילו יכולתי הייתי רוצה להודות לך עכשיו.

ואנדה,

נפלה לזכותי לקבל אותך בתור גיטתי.

כעת כשאני כותבת שורות אלה אני מבינה עד כמה הגעגועים שלי אליך גדולים.

כילדה קטנה נאלצת לשאת תלאות דרך איומות ואחרי הכל הגשמות דרך אידאולוגית וחלוצית עד שהגעת לארץ ישראל והקמת משפחה לתפארת.

האצילות שבך היתה הסמל לאישיותך שהיא כולה חום, אכפתיות, התענינות בקרובים והרחוקים יותר ותמיד עם מעורבות רגשית עמוקה. דאגת הכלל היתה אחד המאפיינים שלך. היתה בך היכולת לרחוש אהבה לכל האנשים שהיו במגע איתך, כשכל פעם גילינו אצלך אוזן קשבת לדבריהם. הופעתך החיצונית המטופחת תוך הגדשה תמידית על נשיות, לא נפלה מהיופי הפנימי ששידרת לסביבתך. הערצתי את התרבות האירופאית שלך, כמה נעים היה לשמוע את צליל השפה העברית בפיוך עם המבטא הפולני.

אנו נוצרים אותך בלבנו וכך נצרתי אני את הזיכרון כשנפרדת מאתנו. אמרתי לעצמי שזאת היא דרך כל אדם, אבל זו לא דרכה של הרוח שהיתה בך. ישנה רוח שעוברת דרך נתיב הזכרונות. כל עוד היא נושבת הדרך אינה נגמרת ...

ואנדה,

חלפה שנה מאז נפרדת מאיתנו.

שנה לא קלה, קשה לכולנו - לי, לילדים, לנכדים, לבני המשפחה, לחברים, לידידים - למוקיריך. והזמן מעצים את החסר! את מלווה אותנו, את עמוק במחשבותינו וברגשותינו - שעה, שעה, יום יום.

עם עצמנו אנו משחזרים לא פעם את שלוש-מאות שישים וחמישה ימי המאבק שלך במחלה, שהכריעה אותך, ואיננו מוצאים בהם יום אחד שבו ההתנהגות וההתנהלות שלך לא היו אצילות ומכובדות.

ואנדה! אנחנו פועלים לפי המורשת הקטנה שהנחלת לנו - הייתי קורא לה מורשת המשפחה ביחד: אחד עבור כולנו וכולנו עבור אחד. וזאת ננחיל לדורות הבאים, לצעירים ממשיכי דרכנו.

יהי זכרך ברוך!

הספד במלאת שנה לפטירה של אמא

ענת הרמון-וינציגסטר

אמא יקרה שלי

את פשוט כל-כך חסרה לנו!

חסרה בבוקר, כשאני קמה, ובלילה, לפני שאני נרדמת, ולפעמים לפנות בוקר
כשאני קמה ומנסה לזכור אותך בחלום; חסרה כל-כך, כשבא לי ולאיתמר
להזמין אותך למשחק כדורסל של יותמי או כשמיה שרה, או לספר לך שליעד
קיבל תפקיד חדש בצבא; ובכלל, אפילו על הכלב החדש את לא יודעת.
כשיפעת מתקשרת בערב, אני יודעת שהיא מחפשת אותך ולא כל-כך
הצליחה, וכשרונן מספר לי ומראה שוב למיה את התמונות שלך יפה ומחייכת.
ובעיקר את חסרה לאבא - כשאנחנו אצלכם בבית נדמה שרק קפצת לרגע
לאנשהו. ואבא מנסה וגם מצליח, כמו שהבטיח, להיות גם אבא וגם אמא, גם
סבא וגם סבתא, ואנחנו כולנו משתדלים ומצליחים לעשות את מה שהכי הכי
חשוב לך - להיות כמה שיותר ביחד במלוא מובן המילה.

כל-כך אוהבים אותך

ומתגעגעים,

אמא,

כולנו.

